

९३
११(B) + (C)
B+C

१३
११(B) + (C)
B+C

ग्रन्थनामः-	“श्रीरामोत्तरतापिनीयोपनिषद्”		
व्याख्यानाम	“आनन्दनिधिः”	Anandanidhi	
व्याख्यानार्थनामः-	“आनन्दवनः”	Anandavanaha	
विषयः-	अद्वैतवेदान्तम्	Advaitam	
Shriram utarata pinigopanishad.			

१०५ , १०५

पू-ता श्रीरामचंद्राय नमः मातृवद्दयावती श्रीरामतापनीयोपनिषत्तन्मध्यमोन्नमाधि
१ कारितारते म्यात्सगुणो निर्गुणोपासनप्रकाशपूर्वोत्तरभागाभ्यां प्रवृत्ते तत्र मे
शधिकाधिकारिभिः सगुणोपासनं येव निर्गुणास्पोषेयत्वात् येवभिः श्रोके रा
शे सगुणा परतया रामनाम्नो निरुक्तिं कृत्वा षष्ठश्लोकेन निर्गुणा परतया निरुक्ति
माह चिन्मय इत्यादिना चिन्मयेस्मिन्महाविघ्नो जाते दशरथे हरे रघोः कु
लेखिले रातिराजते यो हि स्थितः १ सरामरुतिलोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः
अत्रायमन्वयः रघोः कुले दशरथविषये चिन्मयेस्मिन्महाविघ्नो हरो जाते स
तीति वैशेषिकादिमतैर्निराकृतं अस्मिन् अपत्त इत्यर्थः अयमहमस्मीति पा

मर

राम
१

माणामप्यनुभावात् ववेष्टीतिविश्वः विश्वव्याप्नोइत्यस्यधातोः कृप्रत्ययांतस्यरूपं
सर्वमूर्तसंयोगित्वं व्यापकत्वं गगनादावपीतितद्यादृष्टत्वं महाविष्णोर्वित्युक्ते तथा
चपरिच्छेदत्रयशून्यत्वं महाविश्वशब्दार्थः आत्मानः सर्वत्र सत्त्वाच्च देशतः परिच्छेदः
सर्वदेवसत्त्वाच्चकालतः परिच्छेदः तद्व्यतिरेकेण वास्त्वंतराभावान्नवस्तुतः परिच्छेदः
हरेर्यदविद्यातत्कार्यहारिणी जाते भक्तानामनुग्रहार्थं स्वकृतलीलावतारे इत्यर्थः
रामनामनिरुक्तिमाह अखिलं गतिरित्यादिना अत्र रामनामोद्धेनिरुक्तिश्च तिमते
एकारातीत्यर्थक शब्दात् महास्थित इत्यर्थक मकारेण योजिते सति रामो भवति अपरा
राजत इत्यर्थक रा शब्दात् महास्थित इत्यर्थक मकारेण योजिते सति रामो भवतीति अत्रे

ता
२

पासरयोजना योहरिः रातिरहाति अखिलं भक्तानामिष्टमही स्थितः स नृप आये
हरिः राजते मही स्थितः स नृप विद्वद्भिरलोकैषु रामर तीति प्रकटीकृतं रतिपूर्वेषां सर्वे
धः अक्षरसा म्पादिरे निरुक्तिद्वयं प्रकारांतरेण रामनाम निरुक्तिमाह राक्षसायेन
मरणं याति स्त्रोडैकतोऽथवा रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः २ येन हेतु
ना राक्षसाः स्त्रोडैकतः स्वस्वशक्ताद्यतिक्रमहेतुभूता राक्षसान्तराणां याति भग
वतामारिता इत्यर्थः राक्षसार्थकरा शब्दान् मरणं यातीत्यर्थके मकारेणो जिते सती
ये निरुक्तिः रामनाम निरुक्तं तरमाह रामनामेति अभिरामेण सुदरेण वपुषा राम
वा तस्परामनाम भुवि इत्युपलक्षणं लोकत्रये ख्यातमित्यन्वयः । तथा च पुषा रामः २

खंदरइतिरामशब्दार्थः निरुक्तं तत्रमाह राक्षसान्मर्त्यरूपेण राहुर्मनसि जंयथा प्रभा
हीनां स्यात्कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृतां ३ धर्ममार्गं च रित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः तथा
ध्यानेन वैराग्यमेश्वर्यं यस्मिन् पूजनात् ४ तथारामस्य रामाख्या भुवि स्थापयत तत्त्वतः ५
राहुर्ग्रहणा काले मनसि जंयं यथा प्रभाहीनं करोति तथा राक्षसानुरावणादीन्मर्त्य
रूपेण प्रभाहीनान् कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृतां सूर्यसोमवंशानां राज्ञां च रित्रेण धर्ममा
र्गं नामतः ज्ञानमार्गं ध्यानेन वैराग्यं पूजनाद्देश्वर्यं गतिरुदातिभगवानितिकारणात्
अस्य राघवस्य भुविरामाख्या स्थापित्य नवयः राजतेः कर्त्तरि मप्रत्ययश्चाणादिकः अत्र
राकारमकारयोश्चत्वारिंशः राहुर्मनसि जंयथेत्येकः राक्षसान्मर्त्यरूपेणिति द्वितीयः

ता.
३

राप्रभातयाहीनानुइति तृतीयोर्थः रादीनां वितिधातुसूत्रात् मकारकृत्यः स्मृत इत्य
भिधानाच्च चतुर्थस्य राज्यार्हाणां महीभृतामिति चरित्रादिना कथं राज्ञां धर्मसिद्धि
रिति चेत् उच्यते चरितं नाम महाचारः स च धर्महेतुः श्रीरामस्याचारं दृष्ट्वा राजानोऽपि त
थाचरन्ति परमात्मपररामनाम्नाऽनवतरतमर्थानुसंधानेन तेषां ज्ञानं श्रीरामध्यानेन य
रमानं हानुभावात् तेषां विषये श्रोत्रेण वेदं वागमेकं श्रीरामपूजनात् तेषां ऐश्वर्यमिति
प्रकारेण तरेणा रामनाम निरुक्तिमाह अथ तत्त्वत इति तेषां मन्त्रिविष्णुशिवादीनां भावस
त्वं तस्माद्राम इत्युच्यते रकारोऽग्निः अ इति विष्णुः मः शिवः एतत्र य रूपत्वेन रकाराकार
मकारदेवतात्मकत्वं मस्योक्तं भवति यद्वा उक्तानि रूक्तीरूपं संहरति अथ तत्त्वत इति य

राम
३

निरुक्तिप्रकारं निदर्शयति। रमंत इति। चित्रवृत्तिनिरोधो योगः सद्येषामस्तीति योगिनः अस्मिन् रमंते कीदृशे इति X ५

स्मादेवं अथ तस्मात्तत्त्वो गमाख्यास्य इति पर्थः यद्वा शब्दार्थो द्विविधो वाच्यो लक्ष्यश्चे
ति तत्र वाच्यं परं न गमनाम निरुक्तिरेव मुक्ता लक्ष्यपरत्वेनाप्याह अथ तत्त्वत इति
अथ पक्षांतरं तत्त्वतः परमार्थतः रमंते योगिनो नंतं सत्यानंदे चिदात्मनि इति गम
पदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते इति वक्ष्यमाणप्रकारेणानिरुक्तं गमपदेन अस्मै वा
शरथिः परं ब्रह्म परमात्मैवाभिधीयते इति शब्दपरास्पृष्टं निरुक्तार्थः इष्टार्थसंयोग
जाकीडारतिः कीदृशेस्मिन् अनंतं त्रिविधं परिच्छेदश्च न्येन ह्यस्य प्रदीपवत्तवस्कृतः
तदतिरिक्तवस्तुनामभावात् ननु ब्रह्म नानंतं दृश्यत्वेन विनाशानुमानात् न आका
देशात् परिच्छेदः। सार्वत्रिकत्वात्। नापि विद्यत इव कालतः। सर्वदा सत्त्वात्। नापि स्थलजलारिवत् X २

श्रुता- शवत्सर्वगतश्च नित्या इति श्रुत्या विना शित्वानुमानस्य बाधित्वात् दृश्यत्वे च
४ ब्रह्मण्यसिद्धे अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः ननु ब्रह्मण्यारमणं न पु
रुषार्थः सुखशान्तिदुःखनिवृत्तिरिति भावादित्यत आह आनंदेति यथा ब्रह्म
ण्यनंदरूपत्वात् तस्मिन् अरमणं अनंदावाप्तिरूपतया पुरुषार्थ एवेति भावः न
नु ज्ञानवदानंदोऽप्यात्मगुणः स्यादित्याशङ्क्याह चिदात्मनीति सत्यं ज्ञानमनं
तं ब्रह्मेति श्रुतेः ज्ञानस्यात्मरूपत्वात् तदुक्तानुमाने दृष्टाता सिद्धमिति भावः राम
ननु किमयं परमात्मा जीवात्मनः सकाशाद्विज्ञेय इत्याशङ्क्याह आत्मनीति आत्म ४

भूतएव न तज्जीवाद्भिन्न इत्यर्थः ननु संसारित्वा संसारित्वादिविरुद्धधर्मा
क्रांतत्वान्नयोर्मिदः मेवं विंव प्रति विंव वदे क्योपपत्तेः क्वचित्सत्यानंदेति पा
ठः तत्र सत्यमवाध्यमित्यर्थः नन्वेते सत्यादयः शब्दा किमेकमर्थमभिदत्त्य ने
कं वा नाद्य एतेषां पर्यापत्वापत्तेः पर्यायत्वेन सह प्रयोगानुपपत्तेः न द्वि
तीयः विकल्पासहत्वात् किंच परस्य रासंवधानेन नकार्या नभिदक्षुः संवद्धा
न्वा जरुवादिवाक्यवदनुपादेयत्वापत्तेः द्वितीयेपि किमेकमेव विशिष्ट
मेनेकं वा नाद्यः अखंडैकरसे ब्रह्मणि वैशिष्ट्याने गीकारात् न द्वितीयः वा

ता.पु ५ कथमेदापत्तेः अत्रोच्यते सत्यादयः शब्दा एकमेवार्थमभिदधते न चैकार्थ
त्विपर्यापत्तापत्तेः मैवं सत्यादिपदेषु लक्ष्यार्थस्यैकत्वेऽपि वाच्यार्थानां मि
न्नत्वात् तथा च यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इत्यत्र प्रकृष्टप्रकाशपदयोश्चंद्रस्य
रूपेकार्थलक्ष्ययोरपि यथा प्रकर्षप्रकाशत्वाद्या वाच्यार्थभेदादपर्यायत्व
मैवं प्रकृतेऽपि अर्थः । तस्य गुणावत्वमुपासकानुग्रहार्थमिच्छाह चिन्मयः
स्याद्वितीयस्य निष्कलस्याऽशरीरिणाऽउपासकानां कार्यार्थवत्स्यैव रूपक
त्वेना ७ चिन्मयस्य चिदेकरसस्याद्वितीयस्य सजातीयविजाती ॥ ७ ॥ राम
५

यस्त्वगतमेदं शून्यं स निष्कलं स वस्तुतो माया शून्यस्यातएव वस्तुतोऽशरीरिणो
रामस्य चतुर्भुजादिरूपकल्पना उपासकानां कार्यार्थमित्यन्वयः उपासका
नां सगुणोपासकानां अतः करणं शुद्धिमुत्पाद्य सगुणं प्राप्तिः लक्षणं यत्का
र्यं तदर्थमित्यर्थः यद्वा निष्कामानां सगुणानिष्ठाद्वारा निर्गुणं प्राप्तिः लक्षणं
यत्कार्यं तदर्थमित्यर्थः त्वदिरत्ववत्परामयत्वादि वत्संयोगपृथक्कदुषप
नं तथा च जैमिनिः एकस्य तु भयत्वे संयोगपृथक्कमिति सामान्येनोक्तं विशे
षतो दर्शयति रूपस्थानां देवतानां पुस्त्यगास्त्रादिकल्पना दिवत्वारिषड

ता- षासादशद्वादशषोडश - अष्टादशामीकथिताहमाःशंखादिभिर्गुताः सह
संतासथातासावर्णवाहनकल्पना ८ रूपंसगुणंवस्त्रस्वरूपतत्रस्थानांवि
स्वादिदेवतानांपुंस्त्रीणांस्वादि कल्पनाशास्त्रप्रसिद्धेतिशेषः पुंमांसोविस्वा
दयःस्त्रियोलम्पादयः अंगानिहृदयादीनि अस्त्राणिचक्रादीनि आदि
पद्मवरादेवताः कल्पनांतरमपिदर्शयति द्विवत्तरीतिआसादेवतानां
द्विवत्तारिषडष्टतथादशद्वादशषोडशाष्टादशहसंताःशंखादिभिर्गुक्ता
अमीहमाःशास्त्रविद्धिःकथिताइत्यत्रयः एवंप्रधानोपेतहसकल्पनेय

राम
६

मेका अथ द्वितीयतृतीयकल्पनामाह तथातासामितितथातेन प्रकारेणातासांव
र्णवाहनकल्पनातृतीयतर्थाः एवंशुक्लादिवर्णकल्पनाद्वितीया गरुडादिवा
हनकल्पनातृतीयेतर्थाः चतुर्थपंचमकल्पनामाह शक्तिसेनाकल्पनाचवस्त्राणि
बंधिपंचधा कल्पितस्यशरीरस्यतस्यसेनादिकल्पना १० शक्तिसेनादिकल्पना
चशास्त्रविद्भिः कथितेतर्थाः एवंविमलादिशक्तिकल्पनाचतुर्थी विष्वक्सेन
प्रमुखसेनाकल्पनापंचमीतर्थाः ३मापंचविधकल्पनामुपसंहरति ब्रह्मणी
ति एवंविद्यादिसाधारणादेवताकल्पनारक्षिता अथप्रकृतस्यब्रह्मणाएव
पासनापयोगिनीकल्पनाउत्तरार्धेनाह कल्पितस्येति तस्यश्रीरामस्ययत्कल्प

ता.
७

मंलीलाप्राविष्टुं शरीरं चतुर्भुजादियुक्तं तस्य सेनादिकल्पना शास्त्रविद्विरुक्तेत्य-
च्चयः आदिपदाद्वर्णादिकल्पतेत्यर्थः ननु पासनं न स्वरूपकल्पना मात्रेण सिद्ध-
ति किं त्रमंत्राद्युष्टानेनेत्यतो मंत्रांतरापेक्षयोर्लक्ष्यं वदन्नेव मंत्रराजजपविधौ ब्रह्मा-
दीनां वाचकोयं मंत्रोच्चर्यादिसंज्ञकः जपद्यो मंत्रिणानेव विना देवः प्रसीदति १
अयं वक्ष्यमाणो घटसरो मंत्रः अच्चर्यादिसंज्ञक इत्यच्चयः वाचकतया सर्वानर्थान-
नुगतादिः अष्टासंज्ञारामनामरूपायस्मिन्मोच्चर्यादिसंज्ञकः शेषादिभाषित-
बहुव्रीहौ कप्रत्ययः सहस्रनामत्रुत्परा मवाचकत्वात् सर्ववाचकत्वाच्चायं सर्वश्रेष्ठ-
इति सर्ववाचकत्वं विवृणोति ब्रह्मादीनामिति अतश्चास्यापासनेन ब्रह्माहोपासि-
नामर

राम

नामवेयुरिति भावः जपयति अतोयंमंत्रिणागुरुतो गृहीतमंत्रेणावश्यं जपयति
अपूर्यविधिः विहीतस्यास्य जपस्य विपक्षबाधकप्रदर्शनेनावश्यकर्तव्यतां दृढयति
नेन विनेति एवं राममंत्रजपं विना देवोद्योतनात्मको रामो न प्रसीदति सविलासावि
द्यास्थमलापाकरणानस्त्राभिन्नतया प्रकाशत इत्यर्थः ननु पासनक्रिया हि भेदंगी
कृतो अद्वैतभंगप्रसंगः तदनेगीकृतो च तद्गर्भो पासनस्यासिद्धिरित्याशङ्काह क्रिया
कर्मज्यकृत्तणामर्थमंत्रो वदत्यथ मननाच्चाण नान्मेत्रः सर्ववाच्यस्य बाधकः १२
क्रियाकर्मज्यकृत्तणामिति क्रियामंत्रो पासनैकर्मतरे गभृतं होमादि इत्यायज
नीयो भगवानुरामः कर्त्ता पासकः एतेषामर्थनिवृत्तिमिथो भेदनिवृत्तिरूपा अयं

ता. मंत्रोवदति सर्वात्म करामपदस्यास्यमंत्रस्यप्रपंचभेदनिवृत्तिनांतरीयत्वात् अर्थ
ट मिधेपरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषुइतिकोशकारः क्रियादिभेदाभावेपि व्यावहारि
कभेदमाश्रित्योपासनसिद्धिरितिभावः अथमंत्रशब्दस्यनिरुक्तिं दर्शयन्नेवब्रह्मा
दीनांवाचकोयमित्यत्रस्यष्टमुक्तं सर्ववाचकत्वेदर्शयति अथमननादित्यादिना
अथगुरूपदेशानांतरंतत्त्वस्यानुविंतनं तस्माच्चाणानंउपासकस्यसंसारतोरक्षणा
करणान्मंत्रइत्यर्थः अन्यथात्राणानादित्येवब्रूयात् कीदृशोयंमंत्रः सर्ववाच्य
स्यवाचकः ब्रह्मादिभेदप्रपंचस्यश्रीरामाद्भिन्नतयानिरूपयितुमशक्यात्वात्सर्व
भिधायकइत्यर्थः बाह्यप्रजोपयोगियंत्रंश्रीरामशरीरमेवेत्याह सोभयस्येतिय राम
ट

स्वास्वविग्रहोयंत्रकल्पना विनायंत्रेणचित्सूत्रादेवतानप्रसीदति १३ यंत्रकल्पना
कल्पमानयंत्रवक्ष्यमाणायंत्रंअस्यदेवस्वरामस्यविग्रहःशरीरमेव कीदृशस्यदेवस्यो
भयस्योभयेनवाच्यवस्त्रादिप्रपंचेनवाचकेनमंत्रराजेनविशिष्टस्येत्यर्थः ननुशंख
चक्राद्यपेतकल्पितवपुष्विवपूजास्तुकिंयंत्रेणोत्पत्त्याह विनायंत्रेणोत्तिचे
द्यंत्रेणविनापूजातदादेवतानप्रसीदति नात्मानंदर्शयतीत्यर्थः इतिशब्दःप्रथमो
पनिषत्समाप्त्यर्थः इतिप्रथमोपनिषत् अथविधिश्चित्तमंत्रजपस्यमंत्रार्थानुसं
धानपूर्वकत्वादांवाजप्रतिपाद्येतत्पदलक्ष्यंस्वप्रकाशचैतन्यंतत्पदवाच्यंजगत्कारणं
ब्रह्मदर्शयति स्वभूर्जीतिमयोनेतरूपीस्वस्वेनैवभासते जीवत्वेनेदमोयस्यहृदिस्थि

ता.

तिलयस्य च १४ यद्वा स्वप्रकाशं चेतन्यस्य वस्तुतो मायातीतस्यापि रामाख्या परमा
 त्मनस्विगुणात्मकमाग्रेऽधिवशाज्जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन्नेव रामाभिन्न
 मंत्रराजावयवस्य गोवीजस्यार्थ इति स्वभूरिति स्वभूः स्वतः सिद्धो कारणकः तथा ज्योति
 रिव ज्योतिर्मयः स्वार्थिको मयः अनेन तं विविध परिच्छेदशून्यरूपं यस्य सोऽनेन तं रूपी ज्यो
 तिरूपस्यापि सूर्यादिवत् दृश्यत्वं स्यादित्यत आह स्वेनैव भासत इति घटादिज्ञाना
 नेतरं ज्ञानविषयकमेशयौ दर्शनात् घटादिज्ञानानां स्वप्रकाशत्वमिति भावः किंचा
 त्मा स्वप्रकाशः कृत्स्नजडप्रकाशकत्वात् इति केवलव्यतिरेकानुमानमाह जीवत्वे
 नेह मायस्येत्यस्य परमात्मनो जीवत्वे कृत्स्नजडस्फोरकत्वेन न श्रेयोमात्मकं का

राम
८८

रप्रभवंदं कृत्स्नजगद्भासत इति क्रियापदं पूर्वपरादनुवर्तनीयं तथा च कृत्स्नजड
प्रकाशकत्वात् तत्प्रकाशमन्यथा जगदंध्यप्रसंग इति भावः श्रींकारप्रभवं सर्वत्रै
लोक्यसचराचरं इति परं ॐकारो जगत्कारणं ननु स्वप्रकाशचिरात्मनः कथं जग
त्सृष्ट्यादिहेतुत्वमित्याशंक्यमायागुणोरुपलक्षितया चिह्नक्या तदुपपादयिष्य
ति सृष्टिस्थितिलयस्य चेत्यग्निमंशो केन कारणत्वेन विह्वल्य रजः सत्त्वतमोगु
णैः यथेव वदवीजस्यः प्राकृतश्च महादुमः १५ रजः सत्त्वतमोगुणोरुपलक्षितया
विह्वल्य सृष्टिस्थितिलयस्य कारणत्वे रामो वतिष्ठत इति त्रियापदमध्याहृत्य च य
च्च तत्तदलक्ष्यार्थः स्वभूज्योतिर्मय इत्यादि नोक्तः तत्पदवाच्यो र्यस्तजगत्कारण

ता-
१०

र्यो जीवन्नेत्यादि नोक्तः एवमक्षरद्वयं रामाख्यं ब्रह्मरां वीजार्थ इति विवक्षितोर्थः
एवं प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोरेकसागते जगदाधारत्वं रां वीजे पर्यवसन्नं तदेतत्स
दृष्टान्तकंठतः प्रतिपादयति यथेवेत्यादिना सोऽन्तरश्लोकार्धेन यथेव प्राकृतो महा
दुमो बहुफलशाखापत्रप्ररोहाविततृहो वटवीजस्थः स यथेव तच्चराचरं जगद्राम
वीजस्थमित्यर्थः चकारोऽश्वत्थारोनां स्वस्ववीजस्थत्वदृष्टान्तानां समुच्चयः रामा
भिन्नं रामवीजं जगदुपादानं जगदाधारमिति फलितार्थः तथेव रामवीजस्थं जगदे
तच्चराचरं अथ रामवीजमुद्धरति रेफारूढा मूर्तयः स्रुः शक्तयस्त्रिस्र एव चेति १४
रेफः रवर्णः तमारूढा स्रुपुष्पिष्ठा मूर्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपा वर्णास्त्रिस्रः अकार

राम
१०

द्वयं मकारश्चेति समुदिता वीजं स्फवीजमित्यध्याहर्तव्यं प्रथममकारो ब्रह्मरूपः द्वि
तीयमकारो विष्णुरूपः मकारो रुद्ररूप इति त्रिमूर्तिं शब्देन वर्णा उच्यते न च कारद्वय
मकाराणां सृष्ट्यादिशक्ताभावे कथं ब्रह्माद्यात्मकत्वं इत्याशङ्क्याह शक्तय इति सृष्ट्या
दिशक्तिमंत इत्यर्थः शक्तिशक्तिमंतोरभेदादुक्तं ननु रेफस्य कथं स्वप्रकाश
चेतन्यपरत्वं युक्तं तस्याग्निवाचकतया प्रसिद्धत्वात् **अत्रोच्यते** रेफो ब्रह्म परः विराडा
दित्रयोपलक्षितसकलत्रिगुणजगदुपस्थापकवर्णत्रयेण सामानाधिकरण्यात्
रकाराधिष्ठिता अकारद्वय इति हि सामानाधिकरण्यं न चेदं रेफस्याग्निपरत्वं संभव
ति अग्नेर्ब्रह्माधिष्ठानत्वायोगादिभावः इति द्वितीयोपनिषत् प्रथमोपनिषदि हि ते

ता.
११

स्यमंत्रजपस्यमंत्रार्थज्ञानं विना वीर्यवत्त्वाभावात्त्रिपदं राममंत्रस्य प्रथमपदं रां बीजं
पं द्वितीयोपनिषदिति आकृतं अथ द्वितीयतृतीयपदयोर्थाख्यानार्थं तृतीयोपनि
षत्प्रवृत्तते सीतारामोत्तमयावत्प्रपूज्यो जाता न्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त स्थितानि च प्र
वृत्तानि ये पुनर्तोरो मोमानवो मायया चान् १७ अत्रास्मिन्मंत्रराजे सीतारामोत्तमयो
बीजात्मको पूज्यो जाता न्यो पूजति रत्नज्ञानार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् नत्वर्चनार्थं
अर्चनाया अत्रैव द्रष्टव्यात्वात् ननु बीजस्य जगत्कारणा स्या भेदः सीतारामयो रजग
त्कारणात्वेक्यं स्यादित्याशंक्य तयो रपि जगत्कारणात्त्वमाह जातान्याभ्यामिति आ
भ्यामिति पंचमी सप्तम्यर्थं वेदांतिमते सीतासहायस्य परमात्मेन एव निमित्तभूतस्य स

राम
११

तो जगदुपादानत्वाभ्युपगमात् मायाया उपपादानत्वाभ्युपगमात् तथा चानयोः सीता
रामयोः द्विसप्तभुवनानि अधस्तानि सप्त उपरितानि च सप्तेति चत्वरंशभुवनानि
जातानि तथा स्थितानि चापरं प्रवृत्तानि विनिष्ठा नीत्यत्रयार्थो निमित्तोपादानयो
रभेदघोतनार्थं च शब्दः तेषु तत इति भुवनेषु सृष्टेषु ततो नंतरं राम आत्मानमवात्त प्रावे
शयदित्यर्थः तत्सृष्ट्वा तदेवानुशाविशदिति श्रुत्यंतरात् ननु जडप्रविष्टस्य जगत्प्रका
शकत्वं न स्यात्तद्यंतः प्रविष्टदीपवदित्याशंक्याह मानव इति मा प्रभातयानवः नूनं
अकुंठितप्रकाशशक्तिरित्यर्थः यद्वामाययामानवः कारणावतार इत्यर्थः अत्रासि
भातिषियशब्दोपस्थापितं सत्तास्मिन्निप्रवृत्तात्मा तात्वे जगत्सत्त्वकत्वं समस्तसृष्टि

ता
१२

स्फूर्त्तानंदरूपेण शहर्यः रूपनामनीमा शहर्यः इत्यभिमतं तथाच स्वात्तु प्रवेशेनासतो
जडस्यापि जगतः सत्ता स्फूर्त्तिप्रदत्वात्प्राणात्वं जगदात्मकत्वं रामशब्द इति विवक्षन्नेव नमः
शब्देन योजनामाह जगत्प्राणायात्मनेस्मे नमः स्यान्नमस्त्वेकं प्रवदेत्प्राकृत्युत्तरेति
१२ अस्मेजगदात्तु प्रवेशेन सत्ता स्फूर्त्तिप्रदायात एव जगत्प्राणायात्मने नमः स्या
दित्यन्वयार्थो नमः शहर्यमाह नमस्त्वेकं प्रवदेदिति नमः शब्दे जीवपरमात्मनोरे
कं प्रवदेदित्यन्वयः प्रकटीभाववाचक नमः पदेन प्रकटीभूतो जीवो लक्ष्यते ततश्च जी
वशब्दलक्षको नमः शब्दो रामपदसामान्याधिकरणप्राजा जीवपरमात्मनोरेकत्वेपर्य
वस्यति तत्त्वं पदवदिति भावः चतुर्थ्यास्त्वष्टयगर्थाभावेऽपि नमः पदसन्निधावप

राम
१२

हिर

रिहार्थात्त्वमुपादानं यद्वाचतृर्थ्यश्चतुर्थोपनिषद्विबोध्यः ननु विरुद्धधर्मवतो जीव
परमात्मनोः कथं मेकमित्याशंक्य त्रशब्दः पूर्वपक्षनिषेधार्थः पूर्वपक्षनिषेधे हे
तुमाह प्रागुक्तोनेति वाच्यांशोपाधिं विहाय लक्षितेन प्रागुक्ताख्यप्रकाशचिन्मात्र
स्वरूपेणोभयोरैक्यरामपदसहकृतेनमः परंप्रवददिति संवेधः इति शब्दस्त्वृतीयो
पनिषत्समाख्यार्थः इति तृतीयोपनिषत्समाप्ताः विनायं त्रेणांचेत्सृजदेवतानप्रसी
दतीत्यतितं प्रथमोपनिषदि तत्र कीदृशेयं त्रैस्वरूपमिति जिज्ञासायां तत्रिरूपणार्थं
तुरीयोपनिषत्संप्रवर्तते तत्र प्रथमेशोत्तु बुद्धिः सो कर्मायमेव वाक्यार्थमाह जीववा
चिनमनामचात्मारामेति गीयते तादात्मिकायाचतृथीतया चाप्रेतिकथ्यते १८

ता नमइतिनामजीववाचि रामेतिप्रातिपरिकेनचआत्मापरमात्मागीयतेकथ्यतेइत्य
र्थः आत्मपदमत्रपरमात्मपरं जीवस्यनमःपदार्थत्वात् अथरामायेत्यत्रवर्तमाना
याश्चतुर्थ्या अर्थमाह तादात्मिकेत्युत्तरार्धेन तथाचसतिनमोरामपदयोर्जीवप
रमात्मपरत्विसतियाचतुर्थीआयेतिकथ्यते रामप्रातिपरिकात्यराउच्चार्यतेसा
तादात्मिकेत्यत्रयः सेतपध्याहारः तादात्म्यंजीवब्रह्मणोरैक्यं बोधयतीतितादात्मि
केतिविग्रहः यद्यपिआयेतिनचतुर्थीतथापिचतुर्थीसंबन्धिविकारत्वाच्चतुर्थीत्यु
क्तं जीव वाचकनमःपदसन्निधानेतिद्विवचनादिकमपहायचतुर्थ्येकवचनंके
ठतएकत्वबोधकमेवेतिभावः ननुनमोरामपदाभ्यांसमानाधिक्यताभ्यांजीव राम
१३

ब्रह्मणोरेकत्वेदोध्यतेतदाबीजस्यमंत्रे नुप्रवेशेनकिंप्रयोजने उच्यते शस्त्ररूपं
 बीजमपिरामसामानाधिकरण्यादामाभेदप्रतिपादनपरमेव अतएवप्रागुक्तं सी
 तारामोतन्मायाविति ननुजीवब्रह्मणोरेकत्वेयदिराममंत्रार्थः तदारामतन्मंत्रयोवा
 च्यवाचकप्रसिद्धिर्वाहयेतेत्यत आह मंत्रोयंवाचकोरामोवाच्यस्याद्योगएतयोः
 फलदंश्चेवसर्वेषांसाधकानांनसंशयः अयंमंत्रोवाचकोरामश्चवाच्यइत्यन्वयः
 जीवब्रह्मणोरेकत्वेतु रामात्मकमेवनततोभिन्नं अद्वैतव्याकोपात् तच्चावेक्य
 बोधकोपिरामबोधकएववेतिभावः ननुमंत्रमात्रमनुष्ठेयंकिंअर्थानुसंधानेन
 अर्थमात्रवानुसंधेयंकिंमंत्रानुष्ठानेनेत्यत आह स्याद्योगइति एतयोरेकानुसंधा

ता- नमंत्रांनुष्ठानयोर्योगः सर्वेषां साधकानां मोक्षफलदश्च शब्दार्थकामितभोग
दश्च एवं शब्दात्फलरोभवत्येवेत्यर्थः यद्यप्येकैकमात्रानुसंधानं पापक्षयार्थिफ
लकंतथापितयोर्योगएव मोक्षफलरोनान्यइति भावः उक्तमर्थद्वयं न शंस
यइति ननु वाचको मंत्रोपासने नैव वाच्यो रामः साक्षात्कृतो भवति कथमाग्रहः लो
किकश्चोकाद्यपनिबंधनेनापिरामसाक्षात्कारोपपत्तेरित्याशंकाह यथानामि
वाचकेन नाम्ना यो भिमुखो भवेत् तथा वीजात्मको मंत्रो मंत्रिणो अभिमुखो भवे
त् २१ नामास्यास्तीति नामी संज्ञावान्यो देवदत्तादिः स यथा वाचकेन नाम्ना कीर्त्य
मानेन नाम्ना कीर्त्यमानो भिमुखो भवेत् विमुखोऽपि संमुखो भवति तथा वीजात्म

य३

राम
१४

कोमंत्रएकाक्षरः यद्वा बीजमात्मनि शरीरे यस्य स बीजात्मकः षडक्षरो मंत्रो मंत्रिणो
मंत्रप्रतिपाद्यस्य रामस्याभिमुख्यतिश्रुतिश्रवणादिवोधयतीत्यभिमुखः सा
क्षात्कारहेतुर्मवेदित्यर्थः मंत्रिणा इति कर्मणि षष्ठी अत्र यद्यपि केवलानरादीति
केन दृढयतितथापि श्रोतव्यः श्रुतिवाक्ये इति वचनप्रामाण्याच्छ्रुतिश्रवणादि
परिपाक एव साक्षात्कारहेतुरिति भावः अथ वक्ष्यमाणपूजागतया बीजादिन्यास
माह बीजशक्तिर्यस्येह ह्रवामयोः सन्नयोरपि कीलोमध्ये विना भाग्यः स्वयं कृत्वा
नियोगवान् १२ बीजमाद्यक्षरं शक्तिरंत्याक्षरं दक्षवामयोः सन्नयोरनुक्रमेणान्यसे
दित्युच्यते कीलोमध्यगतमक्षरत्रयमध्ये सन्नयोरंतरालेन्यसनीयेति शेषः कीदृ

ता शः कीलः विना भायः बीजशक्तिश्चाष्टयकृतेन भावनी योज्यातथः अन्यथा कीलाप
रिज्ञाने सकीलो मंत्रः फलरोन स्यादित्यर्थः यद्वा अविना नाय इत्यकारप्रश्लेषः अ
विना बीजशक्तिमध्यवर्तितया तत्संश्लिष्टत्वेन भाय उपसनीयः मंत्रस्य विनियोगमा
ह स्वोक्तेति स्वोक्ताभिधये जपे विनियोग इत्याकारेण प्रयोगोत्र कर्तव्य इत्यर्थः
बीजशक्ति कीलन्यासः सर्वमंत्रेषु साधारण इत्याह सर्वेषामेवेति सर्वेषामेव मंत्राणा
मेष साधारणः क्रमः अत्र रामो नंतरस्य मंत्रसावहिना समः २३ एष क्रमं बीजादि
न्यासकल्पना प्रकारः सर्वेषामेव मंत्राणां साधारणः समान इत्यर्थः पूजोगयेव
नारूपयितुं पूजनीयस्य रामस्य रूपपरिवारं कृतिचरित्रं सार्धं चतुस्त्रिंशद्विराह अ राम
१५

तेजसेति४

त्रिति अत्रजडात्मकेषंपंचोरामःसीतयाप्रकृत्पाभातीतिद्वितीयतृतीययोरन्वयः अ
त्रदृष्टांतमाह चंद्रश्चंद्रिकयायथेति तद्वत्तस्यपरिच्छेदेवारयति अनेतरूपरति तस्य
अग्निस्वरूपत्वमाह तेजसेति अत्रसमशब्दस्याभिदेवाचकत्वमेव तथावह्निनासमो
वद्वात्मकइत्यर्थः एतदेवोपपादयति तेजोरूपत्वेनेत्यर्थः अथास्यसोमात्मकत्वमा
ह सत्तुल्यगुणविश्वेश्वरग्रीषोमात्मकंजगत् उत्पन्नंसीतयाभातिचंद्रश्चंद्रिकयायथा
२४ त्रिशब्देवधारणो योवह्निरूपः स एवानुष्मगुरूपइत्यर्थः अनुष्मगुइत्यत्रशब्दस
त्वादिभक्तिलोपः अनुष्माशीताः गावः किरणाः यस्यसोनुष्मगुश्चांदात्मकइत्यर्थः
विश्वेश्वरिति विश्वरूपोरामश्चेश्वरग्रीषोमात्मकं सहातदुपपन्नं जगदग्निषोमात्मकं भवि

ता.
१६

तुमर्हतीतिशेषः प्रकृत्यासहितः श्यामः पीतवासानराधाः द्विभुजः कुंडलीरत्नमाली
वीरोधनुर्द्धरः २५ प्रकृत्यासीतयासहितो रामः कीदृशः श्यामः पीतांबरजराधरः भुजद्वये
पुतः कुंडलवान् रत्नमालासुक्तः वीरो विकारहेतावयसद्वः धनुर्द्धरः धनुरुपलक्षितः भु
जयोरन्यत्र उपयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रसन्नवदनो जेता धृष्टकेति प्रभृतिः प्रकृत्या परमे २४
श्वर्याजगद्यो न्यां कितो कथृत २६ सर्वदा प्रसन्नवदनः सर्वजेता धृष्टकेति प्रभृतयो
मे त्रिगो वक्ष्यमाण परिवारभूतां मे षामष्टकेन विभूषितः पूर्वप्रकृतिसहितमात्रमुक्तं
संप्रति विशेषतः सहाह प्रकृत्येति परमेश्वर्या परमेश्वरशक्तिरूपया जगद्यो न्या प्रकृत्या राम
सीतया अंकितश्चिह्नितो को वामांकसंविभर्ति इति वामांकभूत चिह्नतिरूपसीतालं २६

गितत्वमाह हेमाभयाद्विभुजयासर्वालंकारयाचिता स्निष्टः कमलधारिण्यपुष्टः कोस
 लजात्मजः २७ कीदृशोरामः कोसलजायाः कोशल्यायाः आत्मजः तथाचिताचिदुपया
 हेमाभयाद्विभुजयातथासर्वाणि अलंकृतानि भूषणानि यस्याः तथासीतया कमलधा
 रिण्यास्निष्टः वामजागो आलिंगितः पुष्टः सरालिङ्गनादेव आनन्दं हिल इत्यर्थः दक्षि
 णलक्ष्मणेनांकित इत्याह दक्षिणलक्ष्मणेनायसधनुः पाणिना पुनः हेमाभेनानुजेने
 वानुजेन च लक्ष्मणेन पुनः स्निष्टः संवद्ध इत्यर्थः तदेति यद्वा श्रीरामसीतालक्ष्मणासु
 यो निर्दिष्टा सराश्रेयत्वेन कोणत्रयं त्रिकोणं भवेत् त्रिकोणस्येयोन्याकारत्वाद् रामशरी
 रभूतस्यास्यैव त्रिभागस्य जगत्कारणता सूचिता भवति लक्ष्मणस्यापि पूजां गमंत्रो मीत्या

वतदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥ अथापरे दक्षिणे भागे सधनुः पाणिर्यस्य तेन सधनुः पाणिना सुवर्णभेणानु

जेने ४

ता.
१७

ह तथैव तस्य मंत्रश्च यश्चाणुश्च स्वडे तथा एवं त्रिकोणारूपं स्यात्तं देवाये समा ययुः २५
पथारामस्य मंत्रश्चैव तस्य लक्ष्मणस्य मंत्रो मीतृ च यः लक्ष्मणमंत्रमुद्धरति यश्चाणुश्च
स्वडे तथैति अणुशब्दो मंत्रवाची णोर्पो मंत्रो लक्ष्मणसं वधी स स्वडे तथा ज्ञातव्य इति शे
षः स्वशब्देन बीजनामनी परा मृश्येते डे इति वत्तुर्थ्यं कवचने अंतशब्दोत्र भावप्रधानः स्व
बीजनामवत्तुर्थ्यं तत्तेन लक्ष्मणमंत्रो ज्ञातव्यः प्रथमश्चकारो नमो तत्त्वसमुच्चयार्थः द्विती
श्च श्रीमताय स्वाहेति ज्ञानकी मंत्रसमुच्चयार्थः एवं रामाद्यधिष्ठितं त्रिकोणमुपसंहर
ति एवमिति तं देवा इति तं त्रिकोणाधिष्ठातारं प्रकृत्या रूपा मीता कालस्य लक्ष्मणो न देव
रामं ये रावपीडिता देवा इन्द्रादयः मेशराणां समा ययुः प्राप्नुवन्ति पर्यः कृत्यापि प्रभुः प्रसीदती

राम
२७

तिवाक्यमपि प्रेत्पाह कृतिचक्रजगतः पतिकल्पतरोस्थितं कामरूपाय रामा
यनमो मायामयाय च ३० कल्पतरोस्थितं तद्वः सिंहामनस्यं जगतः पतिकृतिच
क्रजगत्पुत्रं त्वर्थः हे स्वामि कामरूपाय स्वेच्छारूपाय मायामयाय त्रिगुणात्मि
कप्रकृतिप्रचुराय यद्वा मायास्त्रिगुणात्मिकाया आमय यैरोगवद्विद्यातकाय
रामाय नमः इति अत्रयार्थः नमो वेदादिरूपाय ॐ काराय नमो नमः रमाधराय
रमाय श्रीरामायात्मस्तुते ३१ वेदानामृगादीनामादिरूपाय कारणात्मने नि
श्वासन्यायेनाविर्भावकायेत्यर्थः तेन न वेदानां पौरुषेयत्ववाकोपः ॐ काराय
प्रणमः स्वरूपाय नमः रमासीतावामां केध रतितस्मै रमाधराय रामाय सर्वाभिरा

ता मायश्रियंसीतारमयतीति श्रीरामायात्ममूर्तये व्यापकमूर्तय इत्यर्थः जान कीदेह
 भूषायरक्षोघ्रायशुभांगिने भद्रायरघुवीरायदशास्यांतकरूपिणे ३२ जानकी
 सीतादेहभूषायस्पशरीरालंकारोयस्य। यद्वा जानकीदेहः सीताशरीरं भूषायस्य
 तस्मै राक्षसहं त्रेखंदराय भद्राय मंगलरूपाय रघूणी मध्येवीराय रावणस्यांतकरू
 पाय रामभद्रमहेष्वासरघुवीररूपोत्तम भोदशास्यांतकास्माकं रक्षदेहि श्रियेन
 ते ३३ त्वमीश्वर्यादाय याथ संप्रत्याश्वरिमारणं कुर्विति स्तुत्ये देवाद्यामेन सार्द्धं
 सुखं स्थिताः ३४ युगं अभिरामाणि भद्राणि कल्याणानि यस्मात् महद्दिशंश्चा
 संशार्द्धं धनु र्यस्य रघुवीररूपा उत्तमा येन दशास्यांतकोति पुनर्विशेषां दशास्यव राम
 १८

षण्वास्माकमाशास्पदित्योतनाय अस्माकमिति कर्मणी षष्ठी अस्मान् रक्षयव
णोपदवात्त्राहीत्यर्थः ते इति तद्धृत्स्य स्त्रीलिंगस्य द्वितीयादिवचने इदं उन्नरस्योके
न संवध्यते त्वमिति हेरामत्वमीश्वर्यासीतया अथ अपि च ते हेरक्षाश्रियो रापया
स प्रतिवर्तमाने रावणोपदवकाले आशुः शीघ्रं अरेः शत्रोः रावणस्य मारणां कुरु अ
थ कृतिफलमाह इति कृतेति इति शब्देन सह समासमभिप्रेत्य त्यपु इति कृतिं कृ
त्वा हेवाद्या आदिहेन सिद्धचारणा किन्नरादयः इति कृत्विं कृत्वा तेन सार्धं ध्यानविष
यीकृतेन ते सुखं यथास्यान्तथास्थिताः कृत्वा ते वै हि ज्ञापय सारावण आसुरः रा
मपत्नीवनस्थायः स्वनिवृत्त्यर्थमाह ३५ एवं हेवादिवत् ज्ञापय वसिष्ठाद्या अपि कृ

पूजा-
१८

वंति अस्मद्विषयः देवार्चिः कृतौ कृत्यायामपि गाढपराधं विना शिवमन्त्ररावाव
धुष्पानौचित्यात् गाढपराधकरणाय श्रीरामपेरितोराणः सीताजहारेति वदन्नेवराव
णपदनिरुक्तिमाह तदरावाण इति तददेवकृतिकाले योराणवेः असुरः एवासुरः
राक्षसो रामपत्नीवनस्थोऽस्वसंतोषार्थं आरेदे गृहीतवानरावाण इति ख्यात इत्युत्तर
श्लोके अत्र रामपत्नीमित्यर्थका त राशब्दाद्वनस्थानहारेत्यर्थके वनशब्देऽप्युक्ते
निरुक्तिरियं रावाण इति निरुक्तं चतरमाह सरावाण इति ख्यातियद्वारा वाच्यरावाणः
तद्व्याजनेनेति तं सीतां रामो लक्ष्मण एव च २४ विचरन्तु सदा भूमेरेवी संदृश्य वासुरं
हत्वा कबंधं शवंरी गत्वा तस्या जया तदा २५ पूजिता वीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरं आ

राम
१८

हयशंसतां सर्वमाद्यंतं रामलक्ष्मणौ ३७ त्रिमिः संबंधः रावाजगदोदनादरावणाश्
त्यर्थः अथ चरित्रमाह सार्धे कारशमिष्ठतद्वाजेनेति रामो लक्ष्मण एव सीतां देवीं ई
क्षितं तदा सीताहरणोत्तरकाले भूमौ विचरेत्तुः एवकारः सहायातरश्च वक्ष्येत्यर्थः च का
रो मिथः समुच्चयार्थः तद्वाजेन हतसीता चेषणा च्याजेन कवेधनामकमस्तुरं सेंटृश्य
हत्वा च कवेधस्याज्ञया आमिमुख्येन विज्ञप्तिशायरी गत्वा तथा शवर्या प्रजितो रामल
क्ष्मणौ भक्तेन रयतीति ईरो वायुसस्यवायोः पुत्रेणाह नू मताद्वारभूतेन च कपीना
मीश्वरं सुग्रीवमाह य सर्ववृत्तांतं आद्यंतं आद्येतावभिर्व्याप्य शंसतां उक्तवंतो ह्यं
सत्वादाभावः सत्तुरामेशंकितः सत्प्रत्ययार्थं च दुंदुभेः विग्रहे दर्शयामास यो राम

ता.
२०

समचित्तिपत ३८ सतुकपीश्वरोगामविषये शक्तिः बालिवधलक्षणां महत्कार्यक
तुर्मयं तमो न वेति संशयितः सनुप्रत्ययार्थं च बालिवधा सामर्थ्यं श्रीरामे निर्णीतं बालिव
तिरिक्ते रवभ्यस्य डुंडुभेदेत्यस्य विग्रहं शरीरं बालिनिष्पिष्टं अस्थिकूरे अशेषं पर्वत
प्राप्य दर्शयामासेत्यर्थः यो राम इति यः सुग्रीवजिज्ञासितः सरामसं डुंडुभिविग्रहं अचि
क्षिपत दशयोजनमिति शेषः अत्र चोरादिकत्वात् स्वार्थेणाव तथापि बालिसम
वायं न तत्र तदधिक इति सुग्रीवभ्रमनिरसनार्थं कृतं मत्पुत्रं कर्म दशयति सप्तताल
विभिद्या शुभोदते राघवस्य तेन दृष्टः कप्योदो सोमरा मस्य पतनं ३९ आशुशी
घं सप्ततालवृत्ता विरुद्धदिक्कार्नेकेषुणा विभिद्य राघवो मोदत इत्यर्थः कंदसिका राम
२०

लानियमाङ्गतेलह तसडंडमिशरीरतालभेरीनरकालेतेनाङ्गुतकर्मणाहृष्टः कपीद्रो
 सौख्यीवोनुजः सरामसस्यपन्ननेकिषिंधोपलक्षितं जगामअगर्जदित्युत्तरश्लोकेना
 चयः जगामागर्जदनुजोवालिनेवेगितोष्टहान् बालिंतहानिर्जमतंवालिनमद्या
 हवे निहापाराधवोराज्येसुग्रीवंस्थापयेत्ततः ४० जगामागर्जदनुजइत्यदित्रिभिः
 संबंधः तदावालिनेवेगितोष्टहान्निर्जगाम अथराधवसंवालिनमाहवेनिहृत्य
 सुग्रीवंराज्येस्थापयेत्तत्रस्थापयदित्यर्थः क्वांसत्वात्तदर्थे लिङ् हरीनाह्वयंश्रीव
 स्वाहवाशाविशेषुना आशयमेथिलीमयदहताश्चासुगहृतः ४० सुग्रीवस्तुहरीना
 नरानाह्वयआहच किंहेआशाविदःदिशांज्ञातारोवानराः यूयंअधुनाइहमिवह

गा३

सु३

ली१

ता.
२१

णे आसु आशुवेगातिशयबोधनाय वीप्सा गच्छतश्च दहिने मेथिलीमाहाय आनीय
राघवस्य हृदं ततस्तारुह्युमान्धितं लंकां च समापयो सीतां दृष्ट्वा असुरानुहत्वा पुरं दग्धा
तथा स्वयं ४२ ततस्तदनंतरं हनुमान्धितं तारु लंकां च समापयो सीतां दृष्ट्वा असुरानुहत्वा
पुरं लंकां दग्धा तथा स्वयं रामेण सह गत्य संवधं प्राप्य तत्त्वतो यायातयेन
रामाय सर्वं न्यवेदयदित्यर्थः आगत्य रामेण सह न्यवेदयत् तत्त्वतः तदा रामः क्रोधरू
पीतनाहयाश्चानरां ४३ तदा हनुमन् तानि वेदेनोत्तरकाले क्रोधेन रावणं डर्वि
नयन् रावणं जनितेन विकृतं रूपं यस्य सरामः क्रोधरूपी अथ तावानरा नाहयन् आ
नू अस्त्राणि आहाय तेऽसार्धं लंकां समापयो तेऽसार्धं माहापास्त्रांश्च पुरी लंकां समा

राम
२१

ययो तां दृष्ट्वा तदधीशेन साद्वैद्युद्धमकारयत् ४३ रामस्य लेकां दृष्ट्वा तदधीशेन लेका
धीशेन साद्वैद्युद्धमकारयत् अकरोत् स्वार्थेण च घटश्चोत्रसहस्रात्तजिज्ञासुर्केतमा
हवे हत्वा विभीषणां तत्र स्थाप्य यत्नं कात्मजो ४४ घटश्चोत्रः कुंभकर्णः सहस्रात्त
जितं रं द्रजितं ताभ्यां युक्ते तं रावणमाहवे हत्वा विभीषणां तत्र स्थाप्य स्थापयित्वा ज
नकात्मजा सीतामाशयां कस्थितो कृत्वा तैर्विभीषणा सुग्रीवादिभिः सह स्वपुरं ज
गाम आशयां कस्थितो कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ततः सिंहासनस्थः स नृदिभुजो
रघुनेदनः ४६ ततो राज्याभिषेकानंतरं सिंहासनस्थः स नृदिभुजो रघुनेदनः धनुर्व
रोधनुरुपलक्षितो न तत्र हस्तस्थितचापः द्वयोर्भुजयोर्वस्त्रं तदधारणाय वह्यमाणत्वा

ता.

तः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितश्चासीदिति शेषः धनुर्वरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषि-
तः मुद्रां ज्ञानमयीयामिवामेतेजः प्रकाशनं ४७ कीदृशो रामः यामिदं हस्तिणा भुजे ज्ञान-
मुद्रां धृत्वा कनिष्ठाद्यंगुलित्रये प्रसार्य तद्दृष्ट्वा भिमुखतर्जन्यगुह्यग्रसंयोगात् ज्ञानमुद्रा-
यामेतेजः प्रकाशनं धृत्वा वलप्रकर्षनं धृत्वा वामनुजातुमंडलं वामभुजपावलेनापी-
त्यर्थः व्याख्याननिरतश्चिन्मयः चित् स्वरूपः परमेश्वरः ब्रह्मादीनामपि नियंतेत्यर्थः
धृत्वा चारुख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः उदरहस्तिणयोः स्वस्य शत्रुघ्नभरतो धृतः
४८ पुनः कीदृशो रामः स्वस्य उदरहस्तिणयोर्भागयोः शत्रुघ्नभरतो धृतः धृतवान् अथ
तः हनूमंतं च धृतवान् कर्तृरितिः हनूमंतं च श्रोतारमग्रतः स्यात्त्रिकोणाकं भरताधस्तं राम

सुग्रीवंशशुद्धाधोविभीषणं धर् कीदृशं हनुमंतं श्रोतारं वक्ष्यमाणं षट्कोणावयव
भूतमुपपादितं त्रिकोणमुपसंहरति स्यात्त्रिकोणाकमिति षट्कोणावयवभूतं त्रिकोणा
तरं नीरूपयति भरताधस्तस्य सुग्रीवंशशुद्धाधोविभीषणमिति धृतवान् पश्चिमरतिस्व
पश्चिमेललक्ष्मणं धृत्वा धृतवानित्यर्थः पश्चिमेललक्ष्मणं धृत्वा धृतकृत्रे स चामरं तदधस्रोता
लहंतकरो यं संपुनर्भवेत् ५० कीदृशलक्ष्मणं धृतकृत्रे स चामरं सुग्रीवविभीषणोत्तथ
जनहंसावित्याह तदधसाविति तदधःतयोर्भरतः शत्रुघ्नयो रधस्रोत्तस्य सुग्रीवविभीषणोत्ता
लहंतकरो यं जनहंसा धृतवानित्यर्थः द्वितीयं त्रिकोणमुपसंहरति त्रैलोक्यं पुनर्भवेदिति
एवं त्रिकोणाद्वयस्य मेलने षट्कोणं भवेदिति पूर्वपदादनुवर्तनीयं अथ पूज्यस्य रामस्य

ता-
२३

पौर्वापर्येण गाद्यावरणमाह एवं षट्कोणमाहोस्वदीर्घांगेरे फेसंयुतः एवं कर्णिकास्थि
तोरामः षट्कोणेषु स्वरं बीजं तेन योजितं दीर्घा आर्द्ररूपे औः इत्येवं रूपाः षट्तेर्युक्तानि
अंगानि तद्दृष्ट्या हीनि षट्तेर्युक्तः पूज्य इति पंचमेनाद्यः अंगानां पूजास्थानक्रमः आग्नेय
नेऽतः पश्चाद्यधेशानकोणेषु तद्दृष्ट्या हरिकवचांतं पुरतो नयने पूर्वादिचतुर्दिक्तं अस्त्राय फडि
ति द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेयारिषु संयुतः ५१ त्रिभिः संबन्धः अत्र यद्यपि वासुदेवाद्यावर
णं द्वितीयं पुनर्न तथापि षट्कोणांतरं क्रियमाणाष्टरत्नमूल आग्नेयीमारभ्य आत्मने नमः
अंतरात्मने परमात्मने ज्ञानात्मने प्राचीमारभ्य निवृत्त्यै प्रतिष्ठाये विद्याये शांत्यै इति
द्वितीयं बोध्यं अगस्त्यसंहितायां तथोक्तत्वात् अत्र वयं द्वितीयं त्वमुक्ते ततश्च द्वितीयं प

राम
२३

कृपेतिबोधयं ततोष्टदलपत्रेषुअग्निमीमारभ्य वासुदेवायनमः संकर्षणाय प्रद्य
म्नाय अनिरुद्धाय प्राचीमारभ्य श्रीये सरस्वतीये श्रीत्ये रत्ये तृतीयावराणां वासुदेवा
द्येऽसंयुतः एष अग्नेयारिषु पूजेत्यर्थः तृतीये वायुसूनुं च सुग्रीवं भरतं तथा विभीषण
लक्ष्माणां च अंगारं चारिमर्दनं ५२ द्वितीयाष्टदलपत्राग्ने वायुसूनुं सुग्रीवं भरतं वि
भीषणं लक्ष्माणं अंगारं शत्रुघ्नं जांबवंतं च तृतीयावराणां विन्पसेत त्रैसंयुतः एष प्रज्य
इत्यर्थः ४ पंचमावरणामाह जांबवंतं च तैर्युक्तः ततोष्टदृष्टिर्नयंतकः विजयश्च सुग
हश्चराष्टवर्धन एव च ५३ अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रस्त्रिभिरावृतः ततः सहस्रदृक्
वह्निधर्मो वरुणानिलः ५४ इंद्रीशधात्रस्त्रिभिरावृतः ततः सहस्रदृक्
वह्निधर्मो वरुणानिलः ५४ इंद्रीशधात्रस्त्रिभिरावृतः ततः सहस्रदृक्

ता-
२४

युधेः पूज्यो नीलादिभिरलंकृतः ५५ द्वितीयाद्यष्टदलेष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्टराष्ट-
वर्धनः अकोपो धर्मपालश्च सुमेत्रश्चेभिरावृतः एभिरावृतः पंचमावरणो पूज्य इत्यर्थः
सप्तमावरणमाह वहिरिति षष्ठावरणादहिस्ररायुधैर्वज्रशक्तिरेव रूपशोधनगारा-
शूलपद्मचक्रैरिंद्रादिदशायुधैः संयुतो रामः सप्तमावरणो पूज्य इत्यर्थः वहिस्ररायुधैः पू-
ज्यो नीलादिभिरलंकृतः वशिष्ठवामदेवादिमुनिभिः समुपासितः ५६ ततः षोडशदले
नील नल सुषेण मंद द्विविंद सूर्य चंदन गुवाक्ष किरीट कुंडल श्रीवत्स कोकभ शं-
ख चक्र गदा पद्म पद्मेरलंकृतो रामोष्टमावरणो पूज्य इत्यर्थः नवमावरणमाह वसि-
ष्ठवामदेवादिमुनिभिः समुपासितः द्वादशदले वसिष्ठवामदेव जाबालिने गोतमाये भ राम
रक्षात्राय विश्वामित्राय वाल्मीकिने नारदाय सनकाय सनेदनाय सनातनाय सनत्कु २४

माराय ससुपासितो रामो नवमावरोऽष्टमः अथैव त्वमाणा यत्रोद्धारचुरो धिनात्रक
वाद्यावरणं दशममिषेत्तं तद्यथा द्वात्रिंशदहले क्रवाय धराय सोमाय आपाय अनिलाय
अनलाय प्रतूषाय प्रभासाय इत्यष्टौ वसवः वीरभद्राय शंभवे गिरीशाय अंजेकपदे
अहिर्बुध्याय पिनाकिने भुवनेशाय कपालिने दिकपतये स्थाणवे भर्गाय इत्येकादश
शरुदाः अरुणाय सूर्याय वेङ्गाय भानवे इन्द्राय स्वये गभस्त्रये यमाय हिरण्यपरेत
से दिवाकराय मित्राय विष्णवे नमः इति द्वादशादित्याः द्वात्रिंशत्तमे पत्रे धाता एभिर्क्र
वादिभिर्गुप्तो रामो दशमावरोऽष्टमः संप्रदायस्तु अंगावरणं प्रथमं आत्माद्यावरणं
द्वितीयं वासुदेवावरणं तृतीयं हनुमत्तद्यावरणं चतुर्थं धृष्ट्याद्यावरणं पंचमं वसि
ष्ठाद्यावरणं षष्ठं नीलाद्यावरणं सप्तमं क्रवाद्यावरणं अष्टमं द्वात्रिंशदहलस्थे इन्द्राद्यावर

ता.

एतन्वमं प्रथमभूगृहस्थं वज्राद्यावरणं दशमं द्वितीयभूगृहे पूजायंत्रमुपसंहरति एव
मुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्य चाधुना ५५ त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वयं लिखेत् तन्म
ध्ये वीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत् ५६ द्वितीयांते च तस्योर्ध्वं षष्ठं तं साधकं तथा कु
रुद्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद् बीजांतरे रमां ५७ तत्सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेद् कुरुद्वयं बुद्धिमान् एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण पूजायंत्रं संक्षेपतः प्रोक्तं अथ धारणायां प्रकारं प्रतिजानीते निर्देशः
तितस्य प्रसिद्धस्य धारणायां त्रयस्य निर्देशो धुनोच्यते त्रिरेखेति त्रिरेखापुटं षट्कोणं पू
र्वोक्तरीत्या अलिख्य मध्ये कर्णिकायां तारद्वयं लिखेत् तन्मध्ये रतिं तस्य जस्योर्ध्वं अपरि वी२
भागे षष्ठीविभक्तं तं साधकं च लिखेत् कुरुद्वयमिति तत्पार्श्वे वीजस्य पार्श्वयोः कुरुद्वयं
लिखेदित्यन्वयः बीजांतरे उदरे रमां श्रीबीजं लिखेत् तत्सर्वमिति साध्यादि सहितं बीजं प्रण राम
* तन्मध्ये प्रणवद्वयं मध्ये वीजं रं बीजमालिखेत् । तदधः वीजाधो भागे साध्यं साधनीयमर्थं द्वितीया विभक्तं तमालिखेत् २५

वाभ्यां परस्परसंयुक्ताभ्यां वेष्टयेत् शुद्धबुद्धिमान् दीर्घभाजिषड्स्त्रेषु लिखेद्दीर्घं तद् सदि
भिः ५८ कोणा योश्चरमामायेत ह्येनेगमलिखेत् षड्स्त्रेषु तद् सदिभिः तद् दृश्यशिरः शिखा
कवच नेत्रा स्त्रैः सहितं बीजं लिखेत् कीदृशं बीजं दीर्घभाजि आकारादि षट् दीर्घयुक्तं मि
त्यर्थः अथ येनैकतपवायमेषानेषु तद् दृष्ट्या हीनि। पूर्वतो नेत्रं अस्त्रं च दृष्टुं तः एवं बीजमा
लिखेत् कोधं कोणायां तरेषु लिख्यमं अमितो गिरं ५९ दृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजं वि
खेत्स्वरान् कोधं कवचं बीजं हं कारं कोणायां तरेषु कोणेषु यान्यथा गितेषामंतरेषु अ
भ्यं तरभागेषु लिख्य लिखित्वा अमितः कोणानां समंततः गिरं वाग्बीजं लिखेत् दृत्तत्र
यमिति वर्तुलरेखात्रयं उपरिभागे अष्टपत्रेण सहितं साष्टपत्रं लिखित्वा तस्मिन् सरो
जे केशरस्थाने केशरवन्त्रै रंतयेत् एषोऽशखरात्रि लिखेदित्यर्थः केशर इत्यग्निमश्लोक

प्र. ता. स्थितं संवध्यते केसरेचाष्टपत्रेचवर्गाष्टकमथालिखेत् ६० तेषुमालामनोवर्णावि
 २६ लिखेदुर्मिसंख्याया अष्टपत्रेअष्टानांपत्राणामध्येवर्गाष्टके क. च. च. त. प. य. श. ल.
 वर्गाणामष्टकंअथालिखेत् तेषुमालेति तेष्वष्टसुपत्रेषुमालामंत्रसवस्थमाणास
 प्रवत्वारिशदक्षरस्यवर्णान्प्रतिपत्रंउर्मिसंख्ययालिखेत् अंतपंचाक्षरानेवंपुनरष्ट
 दलंलिखेत् ६१ तेषुनारायणाष्टांगीलिखातकेसरेरमांअंतचामापत्रेपंचाक्षरावि
 लिखेदितिपूर्वणान्यथासंख्यतकेसरेद्वियाष्टपत्रकेसरस्थानेरमांश्रीबीजंकेसरव
 रेवलिखेदित्यनुवर्तनीयं तद्वहिर्द्वादशदलंविलिखेदद्वादशाक्षरे ६३ तथोनमोभगव
 तेवासुरेवायश्रयं द्वितीयाष्टदलाद्वहिर्द्वादशदलंलिखेत् तथातत्रद्वादशोत्तरंलिखेत् राम
 द्वारशाक्षरमुद्धरति नममरति आदिज्ञानानुकेसरेषुदत्ताकारेणसंलिखेत् ६४ तद्व २६

हिःषोडशदललिखितकेसरेहियं द्वादशदलकेसरेषुप्रतिपत्रंचतःशेखयाआरितो
नानवर्णास्त्रिखित अवशिष्टवर्णाद्वयंमत्पदलएववृत्ताकारेणसंलिखित तद्वहिरितिद्वाद
शदलाद्दहिःषोडशदललिखितलिखितातकेसरेषोडशदलकेसरस्थोनहियंहीवीजलि
खितित्यनुकर्षः दलेषुषोडशाक्षरलेखनमाह वर्मस्त्रजितिसंयुक्तंदलेषुद्वादशाक्षरं
५ तत्संधिबीरजादीनामंत्रानुमंत्रीसमालिखित वर्महुंकारःअस्वफटकारः नतिनमः
शब्दःएतैरत्यभागसंयुक्तंद्वादशाक्षरंदलेषुषोडशपत्रेषुयथासंख्यमालिखित तत्संधि
षिति तेषांषोडशदलानांसंधिविभागेषुईरजादीनाहनुमदादीनामंत्रान बीजरूपान्स
मालिखित हनुमंतसुग्रीवभरतविभीषणालक्ष्मणाअगदशत्रुघ्नगोववंतधृष्टकवी
जानिदर्शयति तद्वत्संभृष्टंलृष्टंजंश्चलिखितसम्पकृततोवहिः ६५ द्वाविंशारंमहाचक्रं

दविंदुसमायुते आद्ये बीजं हनुमतः द्वितीये स्रग्रीवस्य। तृतीये भरतस्य। चतुर्थे विभी
षणस्य। पंचमं लक्ष्मणस्य। षष्ठं अंशतिलक्ष्मणबीजानंतरं अंगदबीजं बोद्धव्यं। विभी
षणं चांगदचारिमर्दनमिति प्रागुक्तत्वात्। शत्रुघ्नबीजं ज्ञेयं। वने तो बीजं चकारात्
धृष्ट्यादिमंत्राणां बीजानामपि गृहणान्नानिलिखितं ततो वहिर्हनुमदारिषोऽशबीजं
वहिर्द्वाविंशतिं रद्वाविंशत्यत्र महापद्मनादविंदुसमायुते सम्पूज्य स्मृत्या अलिखि
त महापद्मत्वं मंत्रराजलेखनयोग्यत्वात्। नारः प्रागवस्य चतुर्थी वयवः विंदुः पंचम
स्माभ्यां समायुक्तं नादेत्यादिद्यत्ययेन शक्त्यनेन गमायुतमिति क्वचित्पाठः। विलिखि
तमंत्रराजाणां मेषु पत्रेषु यत्नतः ६६ ध्यायेत्। षष्ठवसूनेकादशरुद्रांश्चतत्रैवे द्वादश
नांश्च धातारं वषट्कारं ततो वहिः ६७ तेषु पत्रेषु मंत्रराजस्य द्वाविंशद्वर्णा विलिखित

तत्रैवैवपत्रेषुवस्वारीन्यंततोद्यायेत ध्रुवोधरस्यथासोमआपोवायुस्यथानलः प्रह
 षश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः वीरभद्रशंभुगिरिशंजेकपाराहिर्बुध्नो पिनाक
 पराजितभुवनाधीशाः कपालीचदिक्रतिःस्याणुःइत्येकादशरुद्राःपापश्रेणीविश
 रणोदक्ताः वरुणास्रवेसंगोभानुरिंदोरविमथा गभसिश्चयमस्वर्णरेतादिनकरस्यथा
 मित्रोविष्णुरितिप्रोक्ताद्वादशामीदिवाकराः द्वादशेनाद्वादशादित्यानित्यर्थः द्वात्रिं
 शत्रमेपत्रेधातारंथ्यायेत ध्यानपूर्वकंपत्रेषुलिखित्वापूजयेत अत्रश्रुत्याविशेषोक्त
 त्वेपिसंप्रदानुरोधान्नसिंहानुष्टुभंरामानुष्टुभंवालिखेदित्यर्थः वषट्कारंचतद्वहिरि
 ति तद्वहिरिद्वात्रिंशद्वहिरिद्वाभिर्गोषुस्वपुरतोवषट्कारंलिखित्वापूजयेतइतिशेषः भू
 तृहंवन्नश्लाघ्यंरेखात्रयसमच्चितं द्वारोपेतंचराश्यादिभूषितंफणिमयुतं ६८ तद्व

पूता.
२२

हिर्भूष्टहंचत्वरसंकुर्यात् कीदृशं वच्चशूलाध्यामाद्यं रेखाः सत्वरजसमअमिकासां
त्रयेण समञ्चितं द्वारोपेतमिति प्रागादिचत्वर्युक्तं राशयोमेवाद्या आदिशब्देन
चलिप्रभृतयः अत्र राशिवल्पाद्यंतमेव दीप्ताकालेषु पूजायां त्रिफणिसंयुतमिति
संप्रदायः फणिभि अष्टकुल नागैः संयुतः अनंतवासुकिना गोतल्लकं कालप
प्रनामतः महापद्मशंखकुलिका अष्टनागाः कुलस्य विख्याताः एवं मंडलमालि
ख्यतस्य दिक् विदिक् च नारसिंहं वराहं च लिखन् नृद्वयं तथा ई० एवं मंडलमालिख्य
तस्य मंडलस्य दिक् प्रागादिदिक् नारसिंहं वीजं विदिक् अग्रे पादिषु वाराहं वीजं एतन्म
त्रद्वयं लिखितं नृसिंहं वीजमुद्धरति कुरे फात्रुग्रं हंडुना दशनादिभिर्भुतः यो नृसि
हः समाख्यातो ग्रहमाराण्यकर्मणि ७० कुरः सकारः रे फारकारः अनुग्रह ओकारः श्री

राम
२८

कंठारिन्यासस्यानुग्रहे देवतावत्वात् ३ दुर्विनादुःप्रणावस्पपंचमोवपवः शक्तिः षष्ठः
आदिशब्देन शांताख्यः सप्तमः यो नृसिंह इति एष नृसिंहः समाख्यातः नृसिंहबीज
मुक्तं कीदृशो नृसिंहः ग्रहाणां उपलक्षणाया नृत्वाग्रहभूतप्रेतादीनां मारणाकर्मप्र
शप्तः व राहबीजमुद्धरति अन्तर्धीशवियद्विन्दुना देवीजं च सोकरं हुंकारं च
रामस्य मालामंत्रो धुनेरिति ७१ अंतस्थितः अवीशेश्वरसंबंधी उकारो यस्य स्पर्शदेशा
वियद्वकारस्य न विंदुना नादेन च सोकरं वा राहबीजं समाख्याते उद्घोषेण अभिज्ञाना
स्फुरीभूतमपि बीजं अज्ञान्यति विशदयन्नेव प्राकृतचित्ते रामस्य मालामंत्रमुद्धरति
हुंकारं चेति हुंकारस्वरूपमेव सोकरं बीमित्यर्थः मालामंत्रोद्घोषं प्रतिजानीते
अत्र रामस्येति अत्र शास्त्रे अधुना रामस्य मालामंत्रे रिति इत्यर्थोक्तो वर्तने तां

पूजा
२८

नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका रुद्राण्यसंयुता वर्द्धिमेधामरविभूषि^{ता।} ७२
दीर्घाक्षरयुताल्हादिन्यथोदीर्घासमानदा क्षधाकोचिन्यथामोधाविश्वमय्यथमेध
या ७३ युक्तादीर्घाज्वालिनीचमसूक्ष्माष्टतुरूपिणी सप्रतिष्ठाल्हादिनीत्वकस्त्रे
लः प्रीतिः श्रमरता ७४ ज्योतिःतीक्ष्णाग्निसंयुक्ताश्वेतानुस्वारसंयुता कामिकायं
चमोलातमोतातोधातदत्यर्थः ७५ समानंतोदीर्घयुतोवायुः सूक्ष्मयुतोविषः
कालोप्राणोभोविद्ययायुतः ७६ कामिकाकामिकारुद्रयुक्तार्थोयस्थिरासण ७७
तापिनीदीर्घयुक्ताभूरनिलोनंतगोनलः नारायणात्मकः कालोप्राणोभोविद्यया
युतः ७८ पीतारतिस्रश्चालंतोयोन्यायुक्तोततो नतिः सप्तचत्वारिंशद्वर्णो गुणानतः
स्रगणुस्त्रयं ७९ तारोनतिश्चेत्यादिस्रगणुस्त्रयमित्यंतं तारः प्रणवः नतिर्नमः शब्दः राम
२९

निद्रायाः निद्रारव्य कलारूपातमकारादनंतरं स्मृतिकालासंबंधीगकारः मेदीधात्वसं
बंधीवकारः कामिकाकलासंबंधीतकारः सचरुडौकादशस्वरेणसंयुतासंयु
क्तः कामिकाशद्वयस्त्रीलिङ्गत्वात्संयुतेतिस्त्रीनिर्देशः वह्निरेफः मेधारव्यकलासं
बंधीघकारः सचामराष्ट्रश्रीकंठदिर्दश्वरसंबंध्युकारेणसंयुतइत्यर्थः दीर्घारव्यक
लासंबंधीनकारः सचाक्रयुताक्रोनुस्वारः अक्रस्यानुस्वारसृजित्वात् ल्हदिन्या
ष्टकलासंबंधीदकारः दीर्घाष्टकलासंबंधीनकारः सचमानदाकलातत्संबंध्याकारे
णसहितः कृधाकलासंबंधीयकारः क्रोधिण्याष्टकलासंबंधीरकारः अमोघाष्टकला
संबंधीसकारः विश्वनामविश्वात्मावासुदेवसत्संबंधीकेशवादिन्यामस्थश्रीकारः मेवाष्टा
कलासंबंधीयकारेणयुक्तादीर्घीनकारः ज्वालिनीकलासंबंधीवकारः सचसूत्रमाष्टश

ता.पृ.
३०

रं देवताईकारेण सहितः मृत्पुरुषिणीनामकलातसंवेधीशकारः सप्रतिष्ठेति ल्हारि
न्यास्याकलासंवेधीरकारः सप्रतिष्ठाकलासंवेधाकारेण सहितः त्वधात्रसंवेधी
शकारः स्वेलोविषंतसंवेधीमकारः सचामरेश्वरसंवेध्युकारेण सहितः ज्योतिरग्नि
रिफः तीक्ष्णाख्यकलासंवेधीपकारः सचाग्निनारेफेण संयुतः श्वेताख्यकलासंवेधी
सकारः सचात्रुस्वारसंयुक्तः कामिकाख्यकलासंवेधीतकारस्य पंचमोनकारः लां
तोवकारः तांतांतःतस्य अंतःयकारः तस्याप्यंतोदकारः धांतोनकारः समानंतःअं
नंतआकारसेन सहितः वायुर्धकारो दीर्घयुतः दीर्घः अकारसेन युतः अत्रयाकाराणां
बुरोधेनयाकारोद्धारः अक्षराणामनायंतयकारश्च अकारश्च संधिमक्षत्वेव गणनीयो
तेन वक्ष्यमाणसप्तचत्वारिंशद्वर्णत्वमविरुद्धं विषोमकारः सचसूक्ष्माख्यश्चरदेवता

राम
३०

कश्कारस्युक्तः कामिकातकारः पुनरपिकामिकातकारः सचसुदेगोकीदशस्वरेणायु
क्तः अथोयेत्पत्रप्रष्टुह्यसंज्ञाया अभवः क्कादसः स्थिराख्यकलासंबंधीजकारः सइ
तिस्वरूपं एइतिवस्वरूपंसेत्पर्यः तापिन्याख्यकलासंबंधीवकारः अष्टत्रिंशत्कलान्या
मुखकारवकारयोश्चापनीसंबंधप्रसिद्धः भूर्लकारोदीर्घेणाकारेणयुक्तः अनिलोयका
रः अनेतंगोनलः आकारस्योरेफइत्यर्थः नारायणात्मकः कालइति आकारसहितो
मकारः प्राणोवायुः एकारः अंभउर्कवकारः विद्ययाइकारेणयुक्तः पीताख्यकला
संबंधीषकारः रतिकलासंबंधीणकारः छश्चिष्टः लोतोवकारेणान्याएकारेणयुक्तः त
तोनेतरंनतिर्नमः शदः ॐ नमोभगवतेरघुनेरनायरक्षोघ्न विशशयमधुरप्रसन्नवेदनाय
अमिततेजसेवलापराभायविष्णवेनमः इति सप्तश्लोकार्थः सप्तचत्वारिंशदिति अथराज्या

पू. ता
३१

भिषिकतस्य तस्य रामस्य स्वगणुर्मीलामंत्रः सप्तचत्वारिंशत्तर इत्यर्थः कीदृशोऽयं स
त्वरजस्रमांसि अंतःस्वरूपं यस्य सा सौगुणात् तस्मिन् गुणात्मक इत्यर्थः सात्विकादीनामु
पासकानां सात्विकादिफलदातृत्वात् तु शब्दे मंत्रांतरेभ्यः प्रकर्षं द्योतनार्थः अयं
मंत्रो राज्याभिषिक्तस्यैव रामस्य न तु वनवासिन इति द्योतयितुं स्वक्ते सत्याभिषिक्त
स्य तस्य रामस्योक्तं क्रमाच्चिरेत इदं सर्वात्मकं यंत्रं प्रागुक्तं पृथिसेवितं ७८ यंत्रं ले
खप्रकारमुपसंहरति उक्तं क्रमादिति उक्तं यंत्रं पञ्जीविना फलमाह सेवकानां मो
क्षकरमायुरारोग्यवर्धनं अपुत्राणां पुत्रं च बहुना किमेनेनैव ८० प्राप्नुवन्ति
ज्ञानात्संन्यासधर्मादिकानपि इदं सर्वात्मकमिति इदं प्रागुक्तं यंत्रं सर्वात्मकं राम
पिभिर्वसिष्ठादिभिः सेवितं सेवकानां मोक्षप्रदं तथाप्युरारोग्यवर्धनं अपुत्राणांच ३१

पुत्रदंनविदंयंत्रमोक्षप्रदमेवत्रिवर्गदत्तनस्यादित्याशंक्याहवदुनेतिवहक्तेनकिं
अनेनयंत्रेणवेनिश्चितं कृणात्समाचीनानुत्कृष्टानुधर्मादिकंश्चप्राक्कवेतिइदंच
यंत्रमतिगोप्यमित्याह इदंरहस्यं परममीश्वरेणापिदुर्गमे ८१ इदंयंत्रंचपरमं गुप्तं
यतईश्वरेणापिदुर्गमंदुर्वाधमित्यर्थः इदंयंत्रंसमाख्यातंनदेयंप्राक्कतेजने इतिअत्र
समाख्यातमिदंयंत्रंप्राक्कतेजनेसामान्येनाचेनदेयं इतिशब्दोचत्तुर्योपनिषत्समा
प्त्यर्थः पूजागयंत्रंचतुर्योपनिषद्वक्तं संप्रतिप्रधानभूतानांपूजानिरूपयित्वंपंच
मापनिषत्प्रवर्तते भूतारिकंशोधयेद्वारपूजांकृत्वापश्चाद्यासनाद्यःप्रसन्नः अत्र
विधावस्यपीठाधरोधंपाश्चात्तनमध्यपश्चात्तनंच ८३ भूतारिकंशोधयेदित्यादि
पृथिव्यज्ज्वेखासनाधःप्रकल्पेत्तंतंयुग्मं भूतेश्चिव्यादिपंचकंआदिशब्देनात्माप्र

ताः प्र तिमापूजां द्रव्यं सिति श्वष्ट्यं ते तत्र भूतशुद्धिः शोषणाराहनप्रावेनेः आत्मशुद्धिर्वैद्य
 ग्रविहतात् प्रतिमाशुद्धिः पूर्वपूजानुलेपनस्तालनेन पूजाद्रव्याणां शुद्धिः केशकी
 राद्यपाकरणेन सितिरूपालेपनरंगमालादिना स्नेयं पूजकोभूतादिकशोधयेदि
 तत्त्वयः कीदृशः पूजकः द्वारपूजा च त्वर्षे पिद्वारेषु विहितं पूजां कृत्वा पद्मस्वस्तिका
 सनस्यः प्रसन्नः चित्रनेर्मल्पवान् अस्पृष्टतस्परामस्य विद्वेनारिति वा पूजाविधौ
 कर्तव्ये सति पीठाधारोर्ध्वं पार्श्वार्चने पूजाविधौ कर्तव्ये सति विघ्ने दुर्गामित्यादीन् प्र
 जयेदिति तृतीयश्लोकेना त्वयः किं कृत्वा पीठाधारोर्ध्वं अर्चने कृत्वा पार्श्वार्चने कृत्वा
 मध्यपार्श्वार्चने कृत्वा प्रयोगस्तु पीठस्याधरभागाय नमः पीठस्योर्ध्वभागाय नमः पीठस्य
 पूर्वपार्श्वाय नमः पीठस्य दक्षिणपार्श्वाय नमः पीठस्य पश्चिमपार्श्वाय नमः पीठस्य

उत्तरपाश्यायनमः इति पीठाधरादिपूजा अथ पीठमध्यगतकमलायनमः कृत्वा मृदुश्रुत्वा
सत्तलिकापारलासने देशिकं चार्चयित्वा शक्तिं च धाराय्यकां कूर्मनागोष्टयि च ज्वेत्वा मन
धप्रकल्पं तद्धं मृदुश्रुत्वा ति पीठाह हिरेण्यवामभागे मृदुकोमलाश्रुत्वा स्निग्धासत्त
लीशोभनात्तलपटितस्याध्यातायां भाविते रत्नमिश्रितसिंहासने भाविते देशिकमाचार्ये वा
चयित्वा स्वासनाधः स्वाभिन्नतया ध्यातरामस्यासनपूजा पीठं तस्याधोभागे आधाराय्यश
क्त्यादिपंचकं प्रकल्प्य अत्रायं प्रयोगः पूजा पीठस्याधोभागे आधारशक्तये नमः तदुपरि कू
र्माय नमः तदुपरि शेषाय नमः तदुपरि ष्ठयि च नमः तदुपरि कमलाय नमः विष्णुदुर्गाह
त्रपालं च वाणीवीजादिकांश्चाग्निदेशादिकांश्च पीठस्याधिष्ठेषु धर्मादिकांश्च नजपूर्वा
संस्तुत्यादिस्त्वं च ये च २५ अग्निदेशादिकान् अग्नेयं नैऋतं वायव्यं शान्तिदेशकान् वीजादि

कान्गुङ्गं संपत्तद्दीजपूर्वकान् गणेशदुर्गाक्षेत्रपालसरस्वतीदेवानर्चयेत् अत्रायं
प्रयोगः पीठस्याग्निं यादृशि गंगायापतयेनमः नेत्राणां दुर्गायेनमः वायव्याक्षेत्रे
त्रपालायनमः ईशान्यां सरस्वतीयेनमः पीठस्याग्निं यादृशि अग्नेयादिकोणाक्रमणो व
धर्मादिकान् धर्मज्ञाने वेराग्यापेक्षया अपर्चयेत् नञपूर्वाविति दिक्पूर्वादिदिक्चतु
ष्टयेन नञपूर्वास्नान् अधर्माज्ञाना वेराग्याने श्रया अपर्चयेत् मध्ये क्रमादर्थं विधायितेजां
सुपयुष्यं उमेरर्चितानि कमलमध्ये उपयुष्यं परिक्रमादर्थं विधायितेजां सि अउमेरका
र उकारमकारैः प्रणावांशभूतैः अर्चितानि समन्वितानि अर्चयेदित्यनुकर्षः रजः
सत्त्वतम एतानि तृणत्रयं बीजाद्यं क्रमाद्भावयेत् च रजः सत्त्वतम एतानि सूत्रादिकं राम
मेणा बीजाद्यं संरंजं एतत्सर्वं कथं यास्यात्तथा तृणत्रयं पत्रेन भावयेत् चकारादर्थं यदपि ३३

नमंतरात्मानं

अत्रायंप्रयोगः कमलमध्ये अंशकायनमसदुपरि संसोमायनमः तदुपरिमंश्रये
संसत्वाय रंजसेतंतमसेनम आशाख्याशाख्ययात्मानंवापरमात्मानंमंततः आ
नात्मानं चार्चयेत्तस्य दिक्तमाया विद्येयेकलापरतत्वे ८७ अंतःकर्त्तिकायामध्ये आ
शाखपूर्वादि दिक्तआत्मादीश्चतुरः पूजयेत् आशाखपिविदित्वपितानेव पूजये
त् नचावरणपूजादिवद्विदिह्यात्मादीनुदिह्यच निवृत्त्यादिकाः पूजयेत् वचनप्रमा
णात् तस्य दिह्यतितस्य कमलस्य पूर्वादिषु दिक्तमायातत्वं विद्यातत्वं कलातत्वं
परतत्वं च पूजयेदित्युत्तरेणात्रयः परमेवपारंपारं चतत्वं चेति पारतत्वं मित्यत्र स्वार्थः
एवप्रत्ययः संपूजयेद्विमलां दीश्च शक्तिरभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च विमलेत्कर्षिं श
क्तानां क्रियायोगमाप्रकृतसत्त्वांश्चानुग्रहाख्या नवशक्तिः पूर्वादि दिक्तमध्ये आवा

ता.पू
३४

रष्टमिः५

हंसेदेवमावाहयेच्च विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगाप्रक्षासत्पारैशानुग्रहाख्या
 नवशक्तिःपूर्वार्तिरिक्तमध्येआवाहयेदचयेच्च देवंश्रीरामावाहयेच्चकारादचयेच्च आ
 वरणापूजामाह अंगव्यूहानिलजाद्यैश्चपूजाधृष्ट्या दिक्केर्लीकपालैस्तद्वैः अंग
 निहृदयारीनिव्यूहशब्देनात्मास्यःशक्तिकावासुदेवादयश्च अनिलजाद्यैरितिअ
 निल जोहनुमांसरादिभिःपूज्यपूजयित्वाधृष्ट्यादिक्केरष्टभिःमंत्रिभिःलोकपालैरि
 द्यारिभिः तद्वैरिंद्राद्यायुधैर्वज्रादिक्केः सहितैरायुधैश्चाराधयेदित्युत्तरश्लोकेना
 न्वयः वसिष्ठाद्यैर्मुनिभिःलोलमुखैरागधयेद्रायवंचंदनाद्यैःमुख्यापहारैर्विविधै
 श्चपूज्यतस्मेजयादीश्चसम्पत्समर्प्य ८८ वसिष्ठाद्यैर्मुनिभिःप्रागुक्तेर्द्वादशभिर्नील
 मुखैःषोडशैःवानरैःपरिवृतैरायुधैर्वंचंदनाद्यैःपूजयेत् आदिशेदेनपुष्पधूपादयः ३४

८८३

राम
३४

ष्टपवित्रैर्नवेद्यैः पूज्यपूजयित्वा तस्मै राघवाय सम्यक्कृतपादौ नमः पूज्य राघवमागधयेति
तिसंवेधः अथ पूजागध्यानमाह एवंभूतं जगदाधारभूतं रामं वेदे सच्चिदानंदरूपं गदाज्ञ
शंखचक्रं भवार्तिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः २० एवंभूतं सच्चिदानंदरूपं जगदाधा
रभूतं रामं वेदे कीदृशं जगदाशं खचक्राब्जधरं अशिष्टः चक्रवाचकः भवस्य संसारस्यापि
निवर्तकं ध्यानफलमाह स यदति यः कश्चिदपि ध्यायेत्स सर्वोपि मोक्षमाप्नोति उक्तं ध्या
नफले सदृष्टं तमाह विश्वयापी राघवोपसदानां मंतर्दधे शंखचक्रं गदाज्ञं धृत्वारमासहि
तः संभृतश्च स पतनः सा नृजः सर्वलोकी २१ एवं यो राघवं शिवा विभूतं राघवो रामः स यथा
संभृतः परिवारसहितः स पतनः नगरनिवासी सर्वलोकसहितः तदानीं स्वर्गारोहणसमये
शंखचक्रं गदाज्ञं धृत्वारमासहितो दृष्टः स नंतर्दधे तद्वत्काये लब्धकामांश्च मुक्तीं तथापहं

ता.प्र परमंयांतितेव स्वप्रकाशति ज्ञानात्मकेस्वरूपेऽवस्थितः तथायेभक्तासेपिलब्धकामा
न श्रीरामोपासनप्राप्तकामान्भुक्तापरमंपदंयांति चिन्मयइत्यारभ्यएतदंतत्रकु
पाठेफलमाह इमात्रचःसर्वकामार्थराश्वेतेपठंति अमलायांतिमोक्षं येतेपठं
तिअमलायांतिमोक्षमिति ५२ येसर्वकामार्थरायिनीरिमारुचःपठंतितेनिर्मला
भूत्वा मोक्षंयांतिअभ्यासः तेनिर्मलाभूत्वा मोक्षंयांति अभ्यासःपंचमोपनिषत्समाप्त
र्थः इतिशब्दपूर्वाद्धसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिश्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायांश्रीरामता
पिनीपूर्वाद्धरीकायांपंचमोपनिषत्समाप्तः पूर्वाद्धसमाप्ते॥

॥

॥

३५

१३/॥

92/11 (e)

श्रीरामचंद्रायनमः१

म३

उ.ता
२

श्रीगुरुभ्योनमः ॐ नमः परमात्मने सर्वविशोपशमानमः सत्पतारकतत्वमोमिदमणु
स्थूलचतुष्पादकं जायतस्वप्नसुषुप्तिगोस्मृतिवशाद्विद्याद्यतीतं विभुं धूनासातउपास्य
मानममरे सत्पतरीयात्मकं कानुग्रहविग्रहं जनकजानिभजेराद्यै २ यः शब्दे प
रिनिष्ठितो यपरमेव स एतन्प्रायतोयत्कारुण्यसुधोद्विंदुकीणाकासे सारसं ताप
नुत यद्वाभीर्यमगाधमप्यनुचरेर्गंधं समाश्रीयते तस्याप्तस्य श्रीगुरोरुदारचरणद्वं
द्वारविंदं नमः ३ आसीद्वाशिष्ठवंशो नृहरिरिति पुरा केशवाक्षस्पृष्टः तस्मात्कृत्वा
द्वत्तयोभूद्धरिणः सुखः पनेकुंडिनाख्ये तस्मात्स्त्रुंगुणाद्धिंसमजनिकमलावा
प्रभूत्यायतीनामानंदाद्यः सरामो विदधे साधुटीकां वनाख्यः ३ श्रीरामोत्तरनापनी राम
यविलसकुत्पथं संशोधनया जेनार्जितजन्मकोटिदुरितघ्नं सानुवसात्कृशा टीका १

त्वात्महितार्थमेवविदुषां बोधायसानोच्यते तच्छ्रुत्वा मनाशरीरपतिभिर्विस्मृत्य मेव
पले ४ आनंदनिधिना मीयंती काप्रोद्धाद्यते मया रामचंद्रमणिं प्राप्य कर्तुं सा प्राप्ता
द्वये ५ इह खलु सकलप्राणभूता स्वार्थित्वं दुःखार्थित्वं च ध्यायमानत्वात् स्वो
त्पादित्वा दुःखजिहासयोरनिवारितप्राप्तौ कश्चित्कृतसुरुतनिचयस्वचित्तरमक
लेवरकमनीयतया वश्यं भाविदुःखाविनाभूतत्वेन सातिशयत्वेन च विषयजनिते सुखे
दुःखमेवेति मत्वा सकलसंसारदत्तं तोषरमपरो भवति उपरतः सत्संसारमलान्मूला
नापयते संसारस्य ब्रह्मात्मैकत्वापरितानविलसितत्वाद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनैव तस्यो
द्देशसंभवादमणीयतरं श्रीरामब्रह्मविद्यासिद्धाधियुषया श्रीरामोत्तरतापनीयोपनि
षत्सगुणोपासनफलभूतनिर्गुणश्रीरामोपासनपरतया प्रवक्ष्यते यद्यप्यत्रोपनि

ता. २ षट्पदस्य उपनिषू **वी**त्सिरेर्निष्पन्नस्यैव मुख्ययावृत्त्या श्रीरामब्रह्मविद्यापरत्वं तथा
 पिलक्षणायावृत्त्या ब्रह्मविद्यार्थायां श्रुतावपि ब्रह्मविद्या प्रवृत्तिः **प्र**मुख्येव शब्दस्य वृत्तिर्न
 लक्षणातिन च वाच्यं वृद्धैरुभयोरपि शब्दप्रवृत्तिन्येन स्वीकारात् **ननु** भवतु श्रुति
 रूपग्रंथेषु उपनिषत् तस्यापि न व्याख्या नार्हता मासादयेत् देहेंद्रियांतःकरणा वि
 लक्षणात्मनः कर्मविधि शेषत्वेन श्रुतिपरत्वात् न हि विलक्षणा मात्रेणात्मस्वरूपं शक्यमा
 कल्पयितुं अत्र त्वयमात्मा ब्रह्मतत्त्वमसीत्यादि महावाक्यैर्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणा मा
 त्मत्वे निरूप्यत इति अगतार्थत्वेन व्याख्या नार्हत्वमासाद्यो देव **ननु** कर्मकांडदे
 वाताकांडयोः फलपरत्वादेकस्यैव वेदस्य वाक्यभेदप्रसंगेन न व्याख्या नार्हत्वमिति
 चेत **न** कांडत्रयस्यैव वाक्यता प्रसिद्धेः कर्मकांडे तमेतमित्यनया विविदिषा श्रु

तत्तु विलक्षणात्वस्यैवोपपादितत्वात्
 राम २

तत्पदार्थः

त्पापज्ञानादिनांतःकरणाशुद्धिमुत्पाद्य देवताकोडेचोपासनयाशुद्धांतःकर
णैश्चित्रत्वेयंशिसित्वा ज्ञानकोडेत्वंपरायंद्वयपरिशोधनेनचजहदजहद्वसण
यावत्सात्मेकत्वंप्रतिश्रवणादिनाप्रयतितव्यमितिकांडत्रयसंगतिर्भवद्भिः
श्रीमच्छंकराचार्यैरेवदशितानातःपृथक्प्रयत्नश्चाश्रीयते ननुभवत्कोडत्रय
संगतिसंशयापिवेदनाशद्वत्वाद्धृदस्यचश्रीरामवत्सपरत्वासेभवाच्चव्याख्यायु
क्तिप्रतीयतःशद्वत्प्रवृत्तिस्त्रिविधासुख्यालक्षणागोणीचेति मुख्यापिद्विविधा
रूढियोगभेदेन तत्ररूढिसावद्वत्सलानप्रवर्तते तस्यशद्वगोचरत्वात् तस्याश्च
स्वरूपजातिगुणनिर्देशार्हेवस्तन्येवडिक्छुःगोःशुक्लइतिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवृ
त्तेःनापियोगीनापिलक्षणा ब्रह्मणोसंगत्वेनसेवधाभावान्न योगवृत्तेर्निराकारि

ता-
३

प्रकृति ४

षमाणत्वाच्चसंगायाश्च संज्ञासंज्ञिसंकेतेनाभिहितार्थसंवेधिनिचवस्तुनिगोपा
यां योषडतिवत्प्रवृत्तेः यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणाप्यतइति नगो
णीब्रह्मणो निर्गुणत्वात्तगोपास्त्वभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशसिंहोमा
णावकइतिवत्प्रवृत्तेः यथाहुः लक्षमाणगुणोर्योगाद्दृतेरिष्टात्तगोपातेति योग
वृत्तेरसंगत्वाद्धेतोरेव न ब्रह्मपरत्वं तस्याश्चरूढिलक्षणागुणत्रिविधवृत्तिप्रतिपा
दितपदार्थयोर्वीप्रत्ययार्थयोर्वीयोगेन वापंकजमोपगवः पाचकइत्यादिवत्प्र
वृत्तेः अस्याश्चरूढिलक्षणागुणत्रिविधवृत्तिर्तोब्रह्मणः पदार्थत्वायोगात्परा
र्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगाच्च श्रुतिगोचरत्वं अत्रोच्यते ब्रह्मणः शब्दागोचरत्वे
नासंगत्वेन निर्गुणत्वेन च श्रुतिगोचरत्वे साक्षान्माभून्नथापि स गुणद्वारानि

४
राम
३

गुणोसमन्वयायुक्तमेव ब्रह्म परत्वं वेदानां तथा हि यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान
मयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्य शानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः सो कामय
तबहुस्यां स एतत् तत्तेजो मृजत सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयोगवैतेषु
लोच्यं संपन्नं सकलकल्पाणां गुणानिलये सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनिर्ण
तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलदातारं सच्चिदानंदसगुणं गुणानभिभूतं श्रीरामं प्रतिपा
दयंति तत्त्वमस्यादिवाक्यानि त्वतादृगीश्वरत्वाभावाज्जीवस्य संसारनिवृत्तिद्वारात्
त्वं परयोः सामानाधिकरण्यप्रतीत्यन्यथा नुपपत्त्या निगुणोपर्यवस्यति न तावत्सा
मानाधिकरण्यवैश्वदेव्यामिहेति बहुभेदोपारेकार्थाभिधानेन न कुतः भिन्नार्थत्वात् य
थोक्ते आमिसो देव ता युक्ता वदत्येवैष तद्वितः आमिसा परसंनिध्या तस्यैव विषया

ता.
४

र्षणमिति नचाजहत्स्वार्थयोः सामानाधिकरणं निरुद्धलक्षणाया विशेषणवि
शेष्यभावेन नीलमुत्पलमिति वत कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् तदुक्तं स्वबु
धारज्यतेयेन विशेषतश्चिद्विशेषणमिति नचाजहत्स्वार्थत्वेन संवेधिलक्षणाया कु
स्वमितदुमागंगाशतिवत कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजह
त्स्वार्थलक्षणाया सायं देवदत्तवद्विरुद्धाशत्पागेनानुगतचिदंशेनेकार्थ्येन सा
मानाधिकरणेन निर्गुणोपर्यवसाने अस्थूलादिवाक्यानां त्वसाक्षादुपाधिनि
षेधेन उपासनावाक्यानां त्वन्यार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलंबनेन साधनविधानेन नि
र्गुणोपर्यवसाने अस्थूलादिवाक्यानां त्वसाक्षादुपाधिनिषेधेन उपासनावाक्या
नां त्वन्यार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलंबनेन साधनविधानेन निर्गुणब्रह्मपरत्वेनिराकु

राम
४

लमेव ब्रह्मकारिणां सगुणोपासनेन निर्गुणोपायिकंचिन्मयशरीरिणोपनिषदानि
 रूपिते इदानीमुक्तमाधिकारिणां कर्मसुतत्फले च विरक्तानां सन्यासिनोपरमहंसा
 नाश्रीगमोत्तरतापनीयोपनिषदातरेव निर्गुणोपासनेन सगुणफलभूतं निरूप्यते
 सेवश्रीगमचेदब्रह्मविद्यामविद्यापेनादिनी प्रकरयितुं कदाचिन्मयिलोपवनेन
 नको वैदेह आसोचके तत्र च योगीश्वरः शिष्यसंघे मुनिगणैश्च परिवृतः आसी
 त तत्रानेके मुनिवरे स ब्रह्मवेत्तृत्वमसहमानेः पृच्छते एवं सति तं ब्रह्म स्पतिगुरु
 रुवाच याज्ञवल्क्य यज्ञवल्क्यस्योपास्यसिद्धं अनु पश्चात् सर्वस्माद्ब्रह्मप्राप्ति
 शयचरमकोटिनिविष्टं सर्वोक्तं पुण्यफलमितियावत् कुरुते कुरुते कुतिसिंतरोतीति
 कुरु पापकर्मसंसारहेतुभूतं तस्य हेतुपणान्निरसनाच्चातीति हेतुं हेतुं हि दृढमूल

दो नं

ता-
५

वृणादिनिर्स्पृते यद्वाकुः पृथिवीदेहाद्याकारपरिणतातस्यांरोतिरावेकरोतीति कु
रुप्राणस्यसेत्रे रावकर्तुः प्राणस्यनिवासस्थाने ततकुरुसेत्रे प्राणस्याधिष्ठान
मित्यर्थः देवानामिन्द्रियाणांतदधिष्ठात्राणां वा देवयजनं देवस्य स्वयंप्रकाशस्यात्मा
नः द्योतनात्मका तर्पामिणः श्रीरामचंद्रस्येत्यर्थः यजनं पूजाकरणं यत्र हीडिया
णि विविधविषयोपहारैस्त्रयराभिधमात्मानं श्रीरामचंद्रं पूजयति तथा च वार्त्ति
ककाराः भोगश्चिदवसानतेति सर्वेषां भूतानां समष्टिष्वप्यात्मकानां ब्रह्मस
दनं ब्रह्म श्रीरामारवं रेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं तस्याचकार्तिककर्त्तराः भोग
तदेव सदनं निवासस्थानं यद्विशेषणद्वयविशिष्टं कुरुसेत्रं तत्किमिति शेषः उत
रमाह अविमुक्तं अविद्याकामकर्मादिभिर्मुक्तमप्यविद्यादशायामविमुक्तं वैष

राम
५

सिद्धे ब्रह्मपुरुषशब्दवाच्यं तच्च द्विविधं पूर्णतत्पदे उपाध्यफलहिते रामे पुरिशयाने
त्वे पदे उपाधिधर्मात्मात्मनिमन्यमाने च तदुक्तं उपाधिस्तानमनादिसिद्धमस्मिंश्चि
दाभासनमीश्वरत्वं उपाधिरंतस्कराणां त्वमर्थं जीवत्वमाभासनमस्य तद्वदिति तद
शोधितपरार्थद्वयभूतं ब्रह्मेव कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमि
त्यनुवारः परार्थद्वयपरिशोधने नैकरसे ब्रह्मावस्थानं भवति यस्मात् तस्माद्यत्र
कचन यत्र कापि गंगा प्रयागं होतद्विपरीतिवागद्वति तदेव तत्स्थलमेव मन्येत ना
नीयात् कथं इति अनेन प्रकारेण प्रकारमाह इदं वै मया प्राप्तं स्थलमेव तं विमुक्तं २
मेवेत्यन्वयः उक्तविशेषणमेव नान्यदिति पुनराह कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मसदनमिति स्थलमेवाविमुक्तमित्यपचारेणाव्यग्रत्वं संपादनार्थं सूप

ता. ३. ते अत्राविषुक्ते कुरुक्ते चारिरुपे परार्थद्वयपरिशोधने हि यस्मात् जंताः परार्थद्व
यसामरस्यमजानतो मुमुक्षोः प्राणेषु पंचप्राणज्ञानकर्मेन्द्रियमनोसिषोऽशंतेषु
उक्ताममाणेषु अभिमानाभावेन लीनप्रायेषु सत्सु तथा च स्मर्यते प्राणगते तथा
देहः सुखं दुःखं न विंदति तथा च प्राणयुक्तापि स केवल्यश्च मेव मेदिति रुद्रः रु
तदुःखमविद्यातत्कार्यभूतं द्रावयति नाशयतीति तथा इश्वरस्य त्वरार्थो राम
एवाचार्यो भूत्वा आचार्यवान्पुरुषो विंदति श्रुतेः तारकं तारात्मकत्वात् तथा सर्व
स्मान्मेसारभयात् संतारयतीति वा तथा ब्रह्मतारकविशेषणा विशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मवि
द्या ब्रह्मात्मैकबोधकं महावाक्यं श्रीराममंत्रमिति यावत् व्याचष्टे कथयति येन ता
रकब्रह्मजनितज्ञानेन असौ रुद्रानुगृहीतो जीवः अमृती अमृतो भूत्वा ब्रह्मस्मी

राम

६

त्यभिमानवान्मोक्षो भवति स्वेन स्वयं ज्योतिः स्वरूपं रामात्मना वतिष्ठते राम
मंत्रं रामयोर्वाच्यवाचकत्वेनाभिधात पूर्वस्य हेतोर्गस्मादर्थस्यात्रात्रयः तस्माद
विमुक्तस्य शुद्धत्वे पदार्थस्य निरुपाधिब्रह्मरामात्मतापत्तेः अविमुक्तमेव निषे
वेत नितरां मेवेत विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कु
र्यादित्यर्थः अविमुक्तं न विमुंचेत यस्मिन् कस्मिंश्चिदंशे आत्मानुसंधानेन परित्यजेत
तदुक्तं पादपूर्वोक्तं चार्थैः त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्या विधीयते
यस्मात्तन्मागीपतितो भवेदिति एवं गुरुणा याज्ञवल्क्यस्य बुद्धिपरीक्षार्थं स्वस्य बुद्धि
शुद्धार्थं वा पृष्टेन याज्ञवल्क्येनोक्तं गीवकारवृद्धस्यतिः एवमेवेतत् पदार्थद्वयेक
मेवाविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवयजनं ब्रह्मसदनमिति पदार्थद्वयशुद्धिज्ञानवतः प्राणा

मि

कपाधिविलयेऽश्चरात्रयहेणोक्तवस्तुविद्ययावत्तात्मेकंभवतीतिभावः ब्रह्मेवसच्च
स्माप्यतीतिश्रुतेः यदाप्राजर्मानिसंन्यासाद्यधिकारसंपादनेपिकेनचिद्वलीयसाक
मेणाकस्याविद्येनोजडभरिनवदुत्पन्नानामधिकारिणामनधिकारिणां सर्वेषाम
नुग्रहायंपृच्छति यत्प्रसिद्धं अनुपश्चात् सर्वत्रविहरतोविहारार्थपरं सर्वतीर्थेभ्य
उत्कृष्टतमंभूमेरुत्तमं गतियावत् कुरुक्षेत्रं कुरुणांराजापालितंअनादिसिद्धंक्षेत्रं
देवानांदेवजयनं देवैरिंद्रादिभिरपिदेवः परमेश्वरोरामर्दज्यतेयस्मिन्सर्वेषांभूता
नांब्रह्मादिस्थावरांतानांब्रह्मसदनं ब्रह्माग्निहेतुभूतं तत्किमितिशेषः विशेषण
द्वयविशिष्टंप्रसिद्धंकुरुक्षेत्रमेव कुरुक्षेत्रमन्यदेतिसेदेहेउत्तरमाह अविमुक्तं क
राचिदपिविश्वेश्वरेणानविमुक्तं काश्यपिधं वेनिश्चयेन कुरुक्षेत्रंदेवानांदेवपुत्र ७

नं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसरनं अविमुक्तात्वाद्भूतमनासि यस्मात्तस्माद्यत्र कचन गच्छ
ति पंचकोशेषु पंचकुत्रचिद्विचरति तदेव भूतं प्रदेशमेव मन्येत जानीयात् कथं इति अ
मुना प्रकारेण प्रकारमाह इदं वै इदमेव कुरुते त्रैदेवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्र
ह्मसरनमिति अत्राविमुक्ते हियस्मात् जंतोः प्राणिनामात्रस्य प्राणिशूत्रक्रममाणेषु
लोकांतरंगच्छसु रुद्रः दुःखहारित्वाद्दोहनाद्वा तारकं ब्रह्म श्रीरामं मंत्रात्मकं व्याच
ष्टे दक्षिणकोणं कथयति तदाह विश्वेशः श्रीरामं प्रति मुमुर्षोर्मणिकर्णिकामर्षो
रुक्निवासिनः अहं हि शमितं मंत्रांतरकं ब्रह्म संशितं अतस्त्वं जानकीनाथ परं ब्रह्म
मिनिश्चितमिति येन तारकब्रह्मविद्योपदेशेन असौ जीवः अमृती भूत्वा ब्रह्मास्मी
त्यभिमानवान्ममोसीमवति विदेहकैवल्यमापद्यते शुद्धांतःकरणाः स्याद्ययं रूप

ता- णोपदेशाद्विदेहतां जीवन्मुक्तां चापादयति किंपुनर्निजरूपेण न स्वसन्निधिलेश
वशाच्छुद्धतामुत्पाद्य विदेहतां भक्तवात्सल्येन गलगरलादिदेहदानेन जीवन्मुक्तां
चापादयतीति नात्र तारकस्य व्यवस्था करणमुचितं उपदेष्टुं वाक्यस्य च जलधिजल
वद न संयाववदुत्कृष्टत्वात् ज्ञानादेव त्वेकेवल्यं तज्ज्ञानमोलभ्यमेव वयस्मात् त
स्माद्विमुक्तमेव निषेवेत अत्पादरेण सेवेत। अविविमुक्तं न विमुचेत् हे त्रसेन्या
संकुर्यात् अंगीकाराद्वाहगुरुः एवमेवेतद्याज्ञवल्केति नन्वेवमपि प्राणेषूक्रममा
णोचित्यनया श्रुत्या प्राणवतां जंगमानां मेव तारकवह्नोपदेश इति चेत् न स्थावरा
णामपि प्राणधारणा विशेषात् न हि प्राणव्यतिरेकेण यस्य कस्यापि जन्म संभवति राम
यच्च किंच प्राणधृतिश्चरतिः यत्किंचेदं प्राणिजातं जातं जंगमेव यच्च यच्चावस्था ८

वरं सर्वतत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठितमिति स्मृते च जंगमेषु प्राणिनां क्रममाणेन अभिव्यक्तिर्यथा
न तथा स्यादवरोधितिविशेषः भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठ इति मनुवाक्यमप्यभिव्यक्त्यभि
प्रायमेव न त्वन्यत्र प्राणित्वप्रतिपादनपरं तर्हि शास्त्राधिकारित्वान्मुमुक्षाणामेवा
स्ति तिचेत् न पूर्वजन्मनि सूत्रसंस्कृतस्यापि केनचित्प्रतिबंधकेन कर्मणा यकिंचि
द्देहावगतौ शास्त्रसाफल्यञ्च न ह्येकेन जन्मना विमुक्तसौलभ्यं बहूनां जन्मनामेते
ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति भगवद्वचनात् तथापि जडभरतवत्सर्वसंनिधिविरहान्नेति
चेत् परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् अविमुक्तप्रात्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणबलादप्यावमम
ति पूर्वकृतसंन्यासाद्यधिकारः कर्मपरिसमाप्ताभाव इति चेत् न प्रारब्धकर्म एवो
पचरितत्वात् अविमुक्तप्राप्ते पूर्वजन्मे ह जन्म कृतानां कर्मणामप्रवेशेन प्रारब्धस्य

उ-ता

स्यकुलालवक्रधमणवदाशरीरांतमवस्थानं ननु प्रारद्वशेषवतामप्यविमु
क्तनिष्क्रमणंकथमितिचेदीश्वरानुग्रहाभावादिभिर्ब्रूमः जडानां कर्मणां चेत्
निश्वरसहायापेक्षेतिन्यायात् तथाचस्कंदः इश्वरानुग्रहादेवकाशीवासःसुर्दुर्ल
भः सुलभस्यानुनेनूनैरेःसुकृतकोटिभिरिति इश्वरानुग्रहात्काशीवास
कृतकर्मणामसंज्ञयात्रोपदेशइतिचेन्नाविमुक्तस्याखरत्वात् उखरंपुण्यपापा
नाधन्यावाराणांसीपुरी इदंप्रियेक्षेत्रमतिप्रियंमेसंसारबीजोखरमुखराणामित्या
दिवचननिचयेरूखरत्वंसंगृह्यते वाराणस्याकृतपापंवञ्चलेपोभविष्यति यथात्र
पुण्यकृतं तथात्रपापमित्यादिवाक्यविरोधान्नेतिचेत् नतेषामन्यपरत्वात् अत्रक

राम
८

तदुक्तं तिनमन्यत्र प्राप्तमरणपरत्वात् अश्मनाचरणोहत्वात् तत्रैव निधने वजे रिता
दिवा कान्ये तदर्थान्येव तस्यैष्टाचरणप्रसंग इति चेन्न विधानात् न ह्यग्निहोत्रादि
वद्वाहनाहननादिविधिः श्रूयते प्रसूतप्रतिषेधश्च श्रूयते अशनं वसनं विते एषा
काश्याममार्गतः कीकटेन समाकाशी सत्यं सत्यं खगाधिपेत्पारिवाक्ये यथेष्टाच
रणप्रतिषेध एव क्रियते न त्वनुज्ञाप्यते अविधेयत्वेऽपि केषां चिद्विरुद्धाचरण
इति दृश्यते एव सत्यं तस्याश्चात्रैव निरसनात् काशीकृतपापिनोऽंडधरेण श्रीका
लमेरेवेन त्रिंशत्सहस्रसंख्याकं कालं नानापोष्योपच्यते तर्हि शरीरिणां नास्ति
पुनः शरीरमित्याद्युत्पन्नवचननिचयव्याकोप इति चेत् न प्राणोत्क्रमेण स एव
एतन्भोग्यत्वात् तथाहि सकलसंसारस्य मायामयत्वाद्यथास्वप्नमनोरथे वादे

दि सा २

ता३ शांता रूपांतरसंवत्सरशतानुभवः यथा मार्कंडेयस्य सप्तकल्यानुभवः यथानारद
 १० स्पृष्ट्वा त्वाद्यवाप्ति लवणास्पवामातंगस्त्राष्ट्राग्निपतने स्वप्नादि संसारस्यासत्पत्वं
 मार्कंडेयादि संसारस्य सत्पत्वं कथमिति चेत् वासनाराद्धादिति ब्रूमः स्वप्ने हि वास
 नाशे धित्वमन्यराद्धमनुभूयत एव तस्मादस्मिन्नेव शरीरे प्राणाक्रमणकाले य
 येष्टाचराणां फलानुभवांते तारकब्रह्मोपदेशाद्विदेहं तेव मुक्तिरेकेन जन्मनेत्युक्ता
 त तद्विषयमिदं केरलमित्यादि वाक्येर्देहावाप्तेन सायुज्यमिति चेत् न तस्याः क्रम
 परत्वात् तारकब्रह्मोपदेशसमानत्वे पीश्वरानुग्रहोपदेशज्ञानेन सायुज्यमाप्नोती
 तितारकब्रह्मोपदेशात्त्रिविधे पोमोक्ष इति सिद्धं प्रथमकंडिका निर्दिष्टस्य तारकब्र
 ह्मणः स्वरूपकथनार्थं द्वितीया कंडिकारभ्यते अथेत्पादिना अथ गुरुप्रश्नसमनेत
 शेषित्वान्मुमुक्षुरंतः करणवैकल्याद्वापरोक्षज्ञानोत्पत्तावयोनिजगरलादिसारूप्यसामीप्यसा
 लोभ्यमनुभूयते सम्यगीश्वरानुग्रहात्

रमेवहगौरवार्यः एनं याज्ञवल्क्यं भरद्वाजः ऋषिः यषः किंतारकं पूर्वतारकं ब्रह्म व्याच
ष्टुतेवेवाक्तं ननु तत्स्वरूपमिति तत्पृच्छति किंतारतीति तरणविषयप्रश्नः इति शब्दः प्र
श्नद्वयपरिसमाप्तो नहि साधनफलपरित्तानेनान्यतश्चेयमवशिष्यत इति भावः ताने
परिसमाप्यत इति स्मृतेः स याज्ञवल्क्यः ह उवाच तारकमिति पूर्वोक्तमनूयकययति
तारमिति पाठे ऋकारपूर्वकत्वमुक्ते भवति ऋकारस्य तारनामत्वात् तदुक्तं प्रपंचसा
ंश्रीमहाचार्यः ऋकारो गुणबीजं प्रणावसानो ध्रुवश्च वेदादिः आदिः उमध्यो आपरो
नामान्पमस्य त्रिमात्रिकश्च तथा अस्पृश्वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते चादिविति
दीर्घानलं दीर्घाकारयुक्तमनूलमग्निबीजं ऋदीर्घघण्टद्वयरहितानां घण्टामय्याका
रादीनां दीर्घादीर्घशब्दवाच्यत्वेऽपि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाकारास्यैवानंदपर

ता ३ निर्वर्त्यत्वाच्च प्रकाशभूतेनानलेनाकारयो योजनमेवानवद्यं विंदुपूर्वकं विंदुः पूर्वं
 ११ जन्मभूः विंदोः सकाशात् पूर्वजन्मयस्येति वा विंदुपूर्वमेव विंदुपूर्वकं स्वार्थकः श
 द्दृष्ट्यर्थं दृष्ट्यादौ तम एवाग्र आसीदित्यनया श्रुत्या सह दृष्ट्वाप्यमविद्याशब्दं
 स्तेनोक्तं तदीक्षणो नक्तमित्युणावंश शकलकराण्युक्ततराविद्याकलाव्यक्तं च
 त्यक्तं ततः शब्दार्थगर्भवत्पविद्याविंदुर्महतत्वं वेत्तुमिष्यते महतो हंकारात्ततः पंच
 तन्मात्राणि ताभ्यो भूतानि तेभ्यो खिलं जगदिति सृष्टिक्रमः विंदोर्नीदः स च परा
 पश्यंति मध्यमा वैखर्याख्यामवस्थामनुभूयस्वरवर्णपरवाकात्मको भवतीति श
 द्दृष्टिक्रमः परस्य शब्दात्मनो ब्रह्मणश्च तस्यैवस्थाः समामनेति सतत्त्वविदः आ
 द्यातावत्परंतिगीयते यावत्त्वद्याशक्तिरिति शक्तैः चित्तिरिति शैवेः कुंडिलिनीति

धृ ५

राम
१९

कोमिभिः प्रकृतिरितिसंख्येः ब्रह्मेतिपाराशर्येः बुद्धिरितिबौद्धेः स्वशक्त्यन्मिभि
तगोत्वाकृपाधिरसन्नेतिजातिवारिभिः तथाविधोपाधिरहितंकेवलंइवमिति
इत्यवारिभिःएकाग्रनेकैर्नामभिर्व्यवह्रियते योचोन्नरायामवस्थायोनिर्जेका
अपमायाख्यशक्तिकल्पितानेकोपाधिभेदभिन्नस्वरूपामाचक्षतेविचक्षणः
यथाचप्रकाशमय्यास्वामिन्नतयाविश्वंप्रकाशयते यस्मेवाविद्याशास्त्रतिकवि
रोधापिनित्यसन्निहितापिदोषुनशक्नोतियस्याश्चमहोरचरंमसतेरिवोरवि
दुसंचयश्चोदंचतिप्रपंचःयस्याः किलार्चिःकणासारातारापतितरणितातनूनपा
त्रभृतयः यस्याचबुद्धाविवमायाशक्तिनिशायामिवापगततमसिप्रभातापोसं
सारःसप्रवसंलीयते सेवपराख्याशक्तिरनादिवासनापर्यायाविद्याख्यास्वश

ता.

१२

किं हो भ्यमाणास्त्रोच्छिंते वयरा विमर्शो न्मुखि भवति तदा पश्यंती तु च्योते सा द्विती
या वस्था भण्यते यदा पुनः सा प्राप्ता विमर्शं दशास्वाश्रया विद्या शक्ति परिकल्पिते स्व
स्येव विवर्तभूतं मन्वात्रु स्मृतमना दिवासना नु कूल समया नुरूपं स्वस्मादभिन्नमपि
भिन्नमिव विमृश्यंती पदार्थजातमाभ्यन्तरे वा ह्येव बुद्धिप्रतिभासलक्षणारागादिदु
ष्टतयांतःकरणास्य संमुखे गृह्णाति तदा मध्यमे त्वा प्रापते तृतीया वस्थामाहुः आ
स्यामेवावस्था यो परायाः शक्तेर्यो विमर्शो शः स वाचकः शब्दो भिधीयते यस्तु वि
मर्शो शः स वाच्यो र्थ इति व्यपदिश्यते यः पुनरैकात्म्यवभासः शब्दार्थयोर्वाच्य
वाचकभावाख्यः संबंधो निगद्यते ततश्च शब्दार्थसंबंधानामनादिसिद्धत्वं तथोवा
क्तं सिद्धेशब्दार्थसंबंधे चेति सिद्धेशब्दे अर्थसंबंधे चेति एवं वृत्त्वा विमर्शोऽख्यशब्दो

राम

१२

कराण

नुविद्यत्वादिमृश्याख्यप्रपंचप्रज्ञातप्रपंचस्य शब्दविवर्तत्वं सिद्धं भवति सेवयराविम
शंविमृश्याभयभावस्य शिनीताल्बिष्टादिस्थानविवर्तत्वादिकरणजनितैर्नादविशे
षैकृतसंस्कारांतवृत्त्याक्रमवन्नादमयीवपरिगृह्यते तदोवेखरीत्याप्रायविद्विराप्राय
ते चतुर्थीमवस्थाविदुः तदुक्तं वेखरीशब्दनिष्पत्तिर्मध्यमाश्रुतिगोचरा मुद्यता
र्याचपश्यंतीसूस्मावागनुपायिनीति अतः शब्दसृष्टौ विंदुपूर्वकत्वाच्चटकणिक्कानि
दर्शनेन विंदुशिरस्कं तारकाद्यं बीजमुद्धरेत् मकारांतन्यावेद्यातकोमृत रूपश्चंद्रमरा
कारवान् विंदुस्रद्योजनया प्रकाशानंदचिदात्मकं बीजमुद्धृतं भवतीत्यभिप्रायः मः शि
वः चंद्रमावेवेति केशकाशः विंदुपूर्वकमिति विंदुग्रहणं कलानादयोरुपलक्षणं
ततश्च मेव बीजमस्रकेनादविंदुकलाः प्रदर्शयेत् अतोर्थसृष्टिर्वाच्या शब्दसृष्टिस्त

श्वे ५

ता-
१३

वाचका तदुक्तं नमोसिप्रत्ययो लोकेयः शशत्रुगमाद्ये अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वश
देन गृह्यत इति दीर्घानलं पुनः अनुकृत्वा द्विंदुरहितं तदेव पुनरुद्धरेत मायन
मरति योजनायां षडक्षरं तारकस्वरूपमुक्तं भवति सवीजेन रामपदेन चंदायनम
इति योजनीयं तथा भदायनमरति एवं मंत्रत्रयं भवति ननु सवीजेन रामपदेन चं
दमद्वयं योजनया षडक्षरं मंत्रद्वयं सामानाधिकरण्यं नंत्रत्रयमपि तारकब्रह्म
विद्या स्यात् न स्यात् षडक्षरं मंत्रराजस्येव सवीत्मकत्वं प्रदर्शनात् ब्रह्मादीनां
वाचकोयं मंत्रो चर्थादि संज्ञितः सर्ववाच्यस्य वाचक इति श्रीरामपूर्वतापनीय
श्रुतिव्याख्यानो बसरे सवीत्मकत्वं व्याख्यातं सर्वेषां राममंत्राणां मंत्रराजं षड
क्षर इत्यगम्यं संहितायां च अतः सर्वेषां रामेकाक्षरादीनां रामानुष्टुप् मध्यानां रा

राम
१३

मसहस्राक्षरांतानां श्रीराममंत्राणां सर्वेषां गोशादिचतुर्णां च सकलवेदानां
लोकानां चार्थवाचकत्वेन सर्वात्मकत्वात् षडक्षरराममंत्र एव नैकप्रकाशकांश्च
मालीवतारकवस्त्रस्वरूपं नान्यदिति ननु उक्तमंत्रद्वयात्मकमेवास्मिन् सहपठितत्वात्
त न सर्वमंत्राणां सुपलक्षणार्थत्वेनोक्तेः न केवलं सर्वप्रपंचकार्यभूतमेव तार
कं किंतु सकलकारणं केकारात्मकमपीत्याह इत्यामिति इत्युक्तप्रकारं षड
क्षरं तारकं के केकारात्मकं भवति न ह्येतस्मादस्य केकारो केकार इति न्यदित्य
र्थः एवंपस्मान्न तस्मात् वस्त्रात्मकाः सच्चिदानंदाख्याः शफपासितव्यं षडपि मं
त्रवर्णा वस्त्रात्मकाः वस्त्रवाचकत्वाद् वस्त्रस्वरूपाः सच्चिदानंदाख्याः सच्चिदानंदा
रामावबोधकत्वाद् हो एपावृत्त्या तदाख्याः पंचवर्णानां सच्चिदानंदाख्याः ज्ञायात्वाद्

ता.
१४

इति तारावयवतारकब्रह्माक्षराणामेकं संपादनेन षडक्षरं तारकमेवोपासितव्यं
कृताधिकारिभिः साधनचतुष्टयं संपन्ने मुमुक्षुभिः परमहंसपरिव्राजकैरेतदेवार्थ
पुरःसरं जपेनोपासितव्यमित्यर्थः तदेव तारकयोरेकमाह अकार इत्यादिना अ
कारः प्रथमाक्षरो भवति अकारः प्रणावावयवः प्रथमाक्षरं रामं मेव स्पष्टं भवति लिंग
विपर्ययः छंदसः तथा उकारो द्वितीयाक्षरो भवति मकारः तृतीयाक्षरो भवति अ
ईमात्रश्चतुर्थो भवति अईमात्र इत्यवयवत्वेन पुल्लिंगत्वे विंदुः पंचमाक्षरो
भवति नादः षष्ठाक्षरो भवति सर्वार्थवाचकत्वात् तस्यैव मपि षडवयवार्थवाचक
त्वमतिशुद्धे एव मुभयोरेकार्थवाचकत्वेन संख्यासामान्येन च तारात्म्यमनुभूय सर्वा
वस्थोचितं देवोपासितव्यं तारकस्य सिद्धादिशेषानुक्तः तारावयवानामेवाक्षरैरेकै

राम
१४

नमंत्रगतसिद्धादिशेषनिरासादुद्गमार्कं ब्रह्मव्याचष्टइति स्वयमेव श्रुतिरधिकारि
 तारतम्यविंशोऽयं इति साक्षात्कारफलाद्यर्थपरिहरति एवं तारकत्वं सिद्धवत्कृत्यता
 रात्मकत्वात्सर्वसंसारभयतारणाद्धेति गूढाभिसंध्यामिहितं पूर्वोक्तं हेतुद्वयं विवृ
 ण्वती तारकानिर्वचनमाह तारकत्वात्तारको भवतीति तारकत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वा
 दयं मंत्रस्यारको भवति अतो मया यदुक्तं तदेव ज्ञातव्येनान्यदित्याह तदेव तारकं
 ब्रह्मत्वं विद्धीति अन्यत्वाद्युत्पत्त्यर्थमवधारणं अनुध्यायानुबहुं शरान्वाचो
 विग्लापनं हितं इति विज्ञातं यत्र वणमिषेधात तात्वाच्च तदेवोपास्यमित्याह तदे
 वोपास्यमिति ज्ञेयमिति तदेव ज्ञेयमुपास्यमितियोजना अन्यन्मंत्रवाक्यनिवय
 विचारणं विहाय तदेव तारकमेवोपासितव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमवधारणं एवं

ता-
१५

प्रथमहेतुविविच्यर्हितीयमाह गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संसारयतीति
यस्मादेवंतस्मादुच्यतेतारकमिति किंतारकमितिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वाकिंतरतीत्य
स्याहस्याहयशपाद्याकेडिकांतं यएतत्तारकंवास्तुनित्यमधीतरति योवास्त
णसस्माद्वास्तुणःपांडित्यनिर्विद्यवात्येनतिष्ठासेदित्यादिश्रुत्फलोवास्तुणः व
स्तुभूत्वरितियावत् यएतत्तारकंनित्यमधीतेअर्थानुसंधानेनकेवलमपिवा
नित्यंजयतिसपाप्मानंतरति पाप्मानंतरति पाप्मानएवसप्तविशेषणान्याहसमृ
त्कंतरतिसभूणहत्पोतरति२सब्रह्महत्पोतरति ३ स वीरहत्पोतरति ४ ससर्वह
त्पोतरति ५ ससंसारंतरति ६ ससर्वंतरति ७ तारकब्रह्माध्ययननेपाप्मानंतीर्त्वा
यत्प्राप्नोतितदाह सोविमुक्तात्माश्रितोभवतीति अविमुक्तस्ययच्चात्मास्वरू

राम
१५

पंचमं कंडिकोक्तं विशुद्धब्रह्मणाः अविमुक्ताख्यकाशावास्वरूपं ब्रह्मात्मैकं तदे
वाश्रित्यावलंब्यतिष्ठति तारकब्रह्मोपासकस्य येन तदेव ब्रह्माश्रयणमेव भवतीति भावः
तदुक्तं गीतासु अनिकेतस्थिरमतिरिति अविमुक्तमाश्रितो भवतीति पाठे निरस
समसोपाधिकं ब्रह्मात्मस्वरूपमविमुक्तशब्देन लक्षणापोच्यते तमाश्रितो भवति त
दूपा भवतीत्यर्थः समहानु भवति त्रैलोक्यपूजो भवति सोमृतत्वं च गच्छति निरावराण
केवलमाप्नोति अविमुक्तात्माश्रितामृतत्वपदयोः जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिर्भेदे
नार्थभेदो ज्ञातव्यः अस्य मंत्रस्य महिमाने भगवानुभवती वक्ष्यमभव प्रिय परमा
त्मा श्रीरामचंद्र एव जानाति नेतरः इति शब्दः प्रश्नद्वयस्योत्तरद्वयसमाप्नो पंचम
कंडिकया निर्देशितस्य तारकब्रह्मणा सरनंतरितया तारके को न ततस्वरूपं प्रदर्शयति

ता.
१६

तीपयातस्यवाचकस्यवाच्यमर्थमभिनयन्वाच्यवाचकयोरेकंकृतातिशयत्वेन स्वय
मेवाहयास्तवल्काः ननु किं तारके किं तरतीति प्रश्नार्थनिरूपणेनोपक्षणात्वाद्वाक्य
स्यातोऽष्टमर्थक्यनमकांडतोऽवितमनुसरति वक्तव्यानामनेतत्वात् न किं तार
कमिति प्रश्नस्येव शेषावशिष्टत्वात् न हि वाच्यमर्थमंतरेण वाचकस्य पर्यवसाने दृ
ष्टं श्रुतं वा अतस्तेष्वर्थक्य नमाह अथेति अथ तारस्वरूपक्यनानंतरं तद
र्थभूता एते श्रुतिप्रसिद्धवाक्यप्रमाणाश्चत्वारः श्लोका भवन्ति अकाराक्षरसंभूतः सो
मित्रिर्विश्वभावः उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नसैत्रसात्मकः प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमका
राक्षरसंभवः अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानंदैकविग्रहः श्रीरामसो निधिवशाज्जागहा
नंदराणी उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनां सासीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृति राम

यि१

अथेते ४

१६

संज्ञिता प्रवणवत्वात्प्रकृतिरिति वरंति वस्त्रवादिन इति अकारश्चासावक्षरं च तस्मा
संभूतः सम्प्रज्ञातः अर्थसृष्टेः पञ्चाङ्गावित्तरकारेणावभासितः अकारवाच्य अकार
र्थ इति यावत् सोमित्रिः सुमित्रासुतः विश्वभावनः जाग्रदवस्थायां विश्वभावपति सेक
त्यपतीति तथा जाग्रदवस्था साक्षात्मा विश्व इत्यर्थः तथोकारार्थमकारार्थाद्वैमात्रा
र्थास्वप्नसुषुप्ति तुरीय साक्षात्मा ज्ञेयसंप्राप्तानेहः शत्रुघ्नभरत रामाज्ञातव्याः तत्र
ज्ञानेदेकविग्रहः ब्रह्मचासावानंदश्च सवेको विग्रहः शरीरं यस्य स तथा श्रीरामसा
निधवशात् रामपदस्य श्रीपूर्वत्वे भक्त्यतिशयाधानार्थं रामसाक्षात्कारस्यैव परम
पुरुषार्थतापत्तिः योवा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा आस्माहोकांत्येति स ह किं तेन
न कृतं पापं चोरेणात्मा वहारिणा यो न्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति श्र

ता.
१७

तिस्मृतिभ्यां परमपुरुषार्थाप्रयत्ने विनिन्दनश्रवणाच्च तस्य वस्तुने रविप्रहस्य श्रीरा
मस्य सान्निध्ये नामाश्रयः लौकिकमायावत्त्वाश्रया व्यामोहकत्वेन स्वस्य च जडत्वे
न तदाश्रयणं तद्वशात् च नानुचितमतः सोऽनिध्यवशाच्चिदाभासबललाभात् जग
दानन्दकारिणी जगत् आनन्दसं करोतीति तथा उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्व
देहिनां सर्वेषां देहिनां आकारितानां तेषामुत्पत्त्यादिकारिणी याचमूलप्रकृतिसंज्ञि
ता मूलप्रकृतिरविकृतिरित्युक्तनाम्नी सासीता भवति ज्ञेया सासीतेति ज्ञेया भवति
प्रकृतिर्निर्वचनमाह प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिन इतीति एककृतावित्य
स्य धातोः प्रणूयते प्रसूयते मह राद्याकारनिर्माणो मा प्रणवा तस्याभावसत्त्वे तस्मा
त्प्रणवत्वात् प्रकर्षणक्रियते अनयेति प्रकृतिः ब्रह्म प्रणवमूलो वेदसद्वचनशीला

वेदविचारपरावदेति कथयंति मायाव्यक्तप्रकृतिःसीतितिपर्यायाः तथाचश्रीरामा
यणोरामं प्रतिकालोक्तिमुपनिबन्धारिकविर्भगवान्वाल्मीकिः संक्षिप्यहिपरोह्याका
नेकत्वेमाययासह मायाभार्ययाशुभयारिव्यामांत्वं पूर्वमेजीजनरिति जाग्रत्स्वप्न
सुषुप्तित्रिरियसात्तित्वेनोक्तविश्वेतेजसप्राज्ञेश्वरसोमित्रिशत्रुघ्नभरतरामांशेषा
मेकत्वेप्यनेकत्वकत्रीसासीताचेत्पेतावानेवस्थूलसूक्ष्मसर्वप्रपंचः ॐकारात्मक
स्तारकब्रह्मणोर्थस्तुपसंहतावितिशब्दः नन्वकाराक्षरसंभूतइत्यादिना ॐका
रस्येवार्थःप्रदर्शितोनत्रषडक्षरतारकस्येतिचेन्नतारतारकयोरभेदप्रदर्शनात् पूर्वमो
कारात्मकत्वेनषडक्षरतारकंब्रह्मप्राधान्येनोपासितव्यमिष्कृत्तमिदानींतारकष
डक्षरात्मकत्वेनोकारप्राधान्येनेत्युच्यते तत्रब्रह्मचर्यगृहवनस्थाभिप्रायश्चाद्यः

ता-
१८

प्रकारः द्वितीयस्तु चतुर्थ्याश्रमाभिप्रायेण इहानीमोंकारोपसनयाक्रमेणामुक्तिप्र-
कारमाहः ॐ मित्येतदक्षरं सर्वमित्यादिनायावत्कंडिकासमाप्ति ॐ मित्येतदक्षरं स-
र्वमिति सर्ववाच्यमर्थजातं ॐ मित्येतदक्षरं ॐ काररूपमेवाक्षरं अक्षररूपश्रीरामप-
रमार्थप्रदत्वादक्षरं सर्ववागात्मके ॐ कोरेभावाभावात्मकसर्वार्थवाच्यवाचकत्वं
नामसमेजसमितिभावः वावा ॐ कार इति शंकुना सर्वाणि पक्षानि संतृणान्येव
मोंकारेण सर्वावाक्यतृणोति च ॐ कोरेवे सर्ववागित्यादिश्रुतिभिरेोंकारस्य स-
र्ववागात्मकत्वमभिधीयते ॐ कोरेणावभास्यमानत्वात् सर्वमोंकारत्मकमेवेति ज्ञाते
सति कथं परमार्थावाप्तिरित्यत आह तस्योपव्याख्यानमिति तस्य परमार्थप्रकाश-
क ॐ कारस्य उप अक्षररूपश्रीरामप्रतिपत्कयायात्वादक्षररूपश्रीरामसामीप्येन

राम
१८

व्याख्यानं विस्पष्टं प्रकटकथनं ज्ञानीयारिति शेषः कथमित्यत आह भूतं भव्यं भवि
ष्यरिति सर्वमोकार एवेति कालत्रयपरिच्छिन्नं समष्टिव्यवस्थात्मकं विराट् हिरण्य
गर्मरूपमोकार एवेति तर्हि कालत्रयातिशयात् स्योकारात्मकत्वेन स्यादित्यत आह
यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एवेति यच्चान्यत्रिकालातीतं कार्येकसमधि
गम्यं कालत्रयानाकलितमव्याकृतादितदप्योकार एव एवं कार्यकारणरूपस्य स
र्वप्रपञ्चस्य वाच्यस्य वाचकत्वमोकारे प्रदर्शितमिदानीं वाच्यवाचकयोर्भेदात् परमा
र्थरूपश्रीरामावाप्तिर्न स्यादित्यत स्योरभेदं दर्शयति सर्वं होतुं ह्येति सर्वकार्यका
रणात्मकं वाच्यं वाचकमोकारं परादिवाक् च त्रष्टव्यरूपं परमार्थभूतश्रीरामावभास
कमहं च हियस्मादित्यर्थ एतत्तत्तत्करीत्यानामरूपात्मकं शब्दस्पर्शश्चैव सृष्टिकर्मपूर्व

प्रदर्शिते ब्रह्मशुद्धेश्रीरामाख्ये ब्रह्मणोपनिषत्वाचारेभ्यो विकारो नामध्ये ये पृथिके
 तेव सत्यमिति श्रुतेः ननु सर्वं ह्येतत् ब्रह्मेत्यत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र च सर्वात्मकं ब्रह्मे
 च्यते तत्किं सर्वं ब्रह्मेति सर्वमनूद्य ब्रह्मात्मकता विधिरथवा ब्रह्मानूद्य सर्वात्मकता
 विधिः न प्रथमः मिथ्यात्वेनाभिमतस्य सर्वस्य ब्रह्मात्मतायामभिध्यात्वापत्तेः सर्व
 स्य नहि ब्रह्ममिथ्या न द्वितीयः ब्रह्मणो मिथ्यात्वापत्तेः नहि मिथ्याभूतात् सर्वस्मा
 दभिन्नमभिध्यामवित्तुमर्हति अत्रोच्यते सर्वमनूद्यतस्य ब्रह्मता विधीयते न च ब्रह्मा
 त्मतायां सर्वस्य सत्यत्वापत्तिर्दोषाय सर्वस्यापि ब्रह्मात्मना सत्यत्वस्येष्टत्वात् तर्हि
 प्रपञ्चो मिथ्येति वाचोयुक्तिरपुक्ता स्यादिति चेत् न स्वरूपतो मिथ्यात्वस्य ब्रह्मरूपेण
 सत्यभूतत्वेऽप्यप्रतुहत्वात् नहि स्वरूपेण मिथ्याभूतमपि रजतं शक्तिरूपेणापि मिथ्या

तत् ४

राम

१८

भवति ननु तर्हि सुवर्णकुंडलमित्यत्रापि केन चिद्रूपेण सत्यत्वे केन चिद्रूपेण मिथ्यात्वमाप-
 येतेति चेत् मेवे वेद्यम्यात् तत्र हि सुवर्णकुंडलाशयो रन्यतरस्यापि बाधाभावाद्धिनेव बाध-
 सामानाधिकरणप्रयोगात् सर्वब्रह्मेत्यत्र च सर्वस्य स्वरूपतो वाध्यतया बाधिसामानाधि-
 करणप्रयोगानुपपत्तिः चारस्याणुरितिवत् एतदेव श्रीरामपूर्वतापनीयेतीवत्वेनेह
 मोक्षस्यैत्यत्र विहीनकृते नन्वात्मनो व्यतिरेकेण केवलस्वरूपनिरूपणोपपत्तेरपि
 यं परमार्थभूतरामावाप्तिः नहि तेजोदहतीति कथयापाकनिष्पत्तिर्दृष्ट्यावत्सम्भवात्
 न स्फुरत्यतो गुडजिह्विकान्यायेन परमार्थापत्तिमाह अयमात्मा ब्रह्मेति पूर्वोक्तहेतु-
 रर्थोऽद्वयः हि यस्मात्सर्वब्रह्मतस्मात्त्रयं अयमहमस्मीत्यनुभवगोचरआत्मपि
 ब्रह्म नहि सर्वस्माद्धिन्नत्वेन विच्छेद्य मोक्षाधीकावत्प्रयक्रियते स्वात्मा नन्वात्मनः

ता३ प्रत्यगात्मत्वेन सर्वस्पर्शत्वेन च सर्वस्मात्पार्थक्यत्वमात्मनः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणेति
 २० हासादिष्वगम्यतएव सत्यं तत्किं नवानेत्कच्यते व्यहृत् भवत्वं व्यप्रथमत आत्मनो ब्र
 ह्मत्वं दर्शयितुं सर्वोक्तः पातित्वमुक्तं स्वरूपेण सर्वस्मातिरिक्त आत्मत्विदानीं निरूप्य
 ते अतो न दोषा वृकाशः ननु पूर्णत्वात् ब्रह्मणः आत्मा व्यतिरिक्ते यस्मिन्कस्मिन्निशे
 षे ब्रह्मसाक्षात्करोदयत्नेनालेकिमित्यात्मन्येवेत्याग्रहः नायमाग्रहः तत्रैव न्याय्य
 त्वात् अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धात्मन्यज्ञानाध्यस निरासप्रयत्निस्तेव प्राशस्ये न हि दे
 वदत्ताध्य निरासाय यज्ञदत्ताज्ञानप्रयोगः अत आत्मनोध्यसाज्ञान निरास अध्यासाधि
 ष्टानविकासश्चेत्कथमयमभयदं भवतीति भावः भवत्वयमात्मा ब्रह्मतयापि ब्रह्मापरोक्ष
 त्वकथमागतमिति चेत् उच्यते अयमस्मीत्यनुभवादपरोक्ष आत्मेव तदुक्तं भट्टपादेः ३ २०

दमः प्रत्यक्षगते समापवन्निचेतदोरूपे अदसकविप्रकृतं तदिति परोक्षे विज्ञानीय इति
यदि परोक्षः स्यादात्मतदा तस्य जडत्वेन प्रकाशानुपपन्नौ जगदाद्यं प्रसज्येत अंधस्ये बांधवत
मस्य विनिपातः पदे पद इति न्यायात् अत आत्मनो ब्रह्मत्वे ब्रह्मणोऽपि पारोक्ष्यनिवृत्त्या परो
क्षावाप्तिर्निराया सत एवेत्यभिप्रायः यद्यपि बृहत्त्वात् बृंहणात्वाद्वा ब्रह्मेति ब्रह्म परार्थज्ञा
नमस्य यमस्मात्प्राप्तमज्ञानमप्यस्ति तथाप्यात्मैव ब्रह्मेति ज्ञापयति शास्त्रं तदेव ब्रह्मात्मैकं
परमार्थं श्रीरामावाप्तिरित्युक्तं भवति अयमात्मा ब्रह्मेत्यनेन महावाक्येनोक्तमर्थं दृढयितु
मध्यारोपापवादार्थानिष्प्रपञ्चं चतुरतिन्यायेन त्वेपरार्थतत्परार्थयोरुपास्योपासकयोर
रोपापवादद्वारा खंडेकरमशुद्धब्रह्मावाप्तिमाह सोऽयमात्मा चतुःपदा इति सः पूर्वोक्तः अ
यमात्मा परावरत्वेन व्यवस्थितः चतुष्पाच्चतुश्चरणः कार्ष्णीय एव न गोरिव चतुष्पाते य

२१

याहिकार्षापणस्रविज्ञेयः कार्षिकस्राप्रिकः पण इति मन्त्रक्या कर्षेण पलचतुर्थ्यं शेनोन्मि
 तस्राप्रविकारः माघषोडशात्मकः स च पूर्वपूर्वपाराणां मुत्तरोत्तरमेलनेनैव कार्षापणसंख्या
 संज्ञालभते नान्यथा तथा त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिग
 मपित्तं करणसाधनः पारशहः । कथं चतुः पारत्वमित्यत आह जागरितस्थान इत्यादिना च
 तुर्यमन्यतरत्वं तेन जागरीतस्थानः जागरितस्थानमस्येति जागरितस्थानः । वहिः प्रज्ञः
 स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञापस्य स वहिः प्रज्ञः वहिर्विषये च यस्य प्रज्ञा विद्या कृतावभासर
 त्यर्थः सप्तांगः सप्तमस्रकारीन्यंगान्यस्य स तथा ता न्येवोक्तानि वार्त्तिवक्त्रादिः शिरश्चतु
 र्मुखं प्राणमध्यं वसिस्ततोऽप्यधः इत्यंगसप्तकं वैश्चानरोपासि श्रुतोऽस्मृतमिति तानि
 कानीत्फच्यते द्योर्मूर्द्धा च कुरादित्यः अग्निर्मुखं प्राणो वायुः देहमध्यमाकाशः वसिः सप्त

 राम
 २१

३: पृथिवीपाराविति सप्तसुलोकेषु शिश्वाहीनिञ्चगान्यस्येति वा एकोनविंशतिमुखः
पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणाः चत्वार्येतः करणान्येव एकोनविंशतिसाधि
देवतानि नामरूपा अथ क्रियासाराणि मुखान्युपलक्षिस्थानान्यस्येति एकोनविंशतिमुखः
श्रीनृसिंहपूर्वतापनीये प्रणवमंगं जानीयादिति श्रुत्या मंत्रराजंगत्वमोंकारस्याभिहितं
तथैव श्रीमच्छंकराचार्यैर्व्याख्यातं नृसिंहोत्तरतापनीयेतदेवाहवे प्रजापतिमब्रूवच्चरणाय
समिममात्मात्मानमोंकारेनो व्याचक्षेत्पनया श्रुत्या प्राधान्यमेवोंकारस्याभिहितं मोंशुको
पनिषदि प्रणवविद्यायास्वाधीनत्वेन प्राधान्यमोंकारस्योक्तं तथा श्रीरामपूर्वतापनीये
जीवत्वेनेदमोंशस्येति पनया श्रुत्या श्रीतारकवडहरमंत्रराजस्य पूर्वांगत्वेनोत्तरांगत्वेन वा
ॐ कारोपासनानिरूपिता। अत्र श्रीरामोत्तरतापनीये प्राधान्यं वा अत्र प्रधान्यं वा प्राधान्यं

इः पृथिवीपाराविति सप्तस्रलोकेषु शिखाशनिचंद्रगान्यस्येति वा एकोनविंशतिमुखः
पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणाः चत्वार्यंतः करिणो न्येव एकोनविंशति साधि
देवतानि नामरूपाश्चक्रिया साराणि मुखान्युपलब्धिस्थानान्यस्येत्येकोनविंशतिमुखः
श्रीनृसिंहपूर्वतापनीये प्रणवमंगं जानीयादिति श्रुत्या मंत्रराजंगत्वे मोंकारस्याभिहितं
तथैव श्रीमच्छंकराचार्ये व्याख्यातं नृसिंहोत्तरतापनीये तदेवाह वै प्रजापतिमब्रूवच्चरणाय
समिममात्मात्मानमोंकारं नो व्याचक्षेत्पनया श्रुत्या प्राधान्यमेवोंकारस्याभिहितं मोंकारो
पनिष्ठदिप्रणवविद्यायास्वाधीनत्वेन प्राधान्यमोंकारस्योक्तं तथा श्रीरामपूर्वतापनीये
जीवत्वेनेदमोंशस्येत्पनया श्रुत्या श्रीतारकषडक्षरमंत्रराजस्य पूर्वांगत्वेनोत्तरांगत्वेन वा
ॐ कारोपासनानिरूपिता। अत्र श्रीरामोत्तरतापनीये प्राधान्यं वा अत्र प्राधान्यं वा प्राधान्यं

ता

२२

प्राधान्येवा अप्रधान्येवा नतथोच्यते किंत्वांकार एव षडसंस्तरकं वस्त्रोच्यते अतो
आख्याभेदे पाठभेदे च नूनातिरिक्तत्वे च षडोपात्तश्चोकारोपासनाभेदे चान्यथा प्रति
पत्तिर्न मंतश्च तथा स्थूलभुक् स्थूला विषयान्प्राभ्यन्येन स्वात्मसात्करोतीति स्थूलभुक्
वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नयनाद्वैश्वानरः स्थानादिपंचविशेषणविशेष्यविगडकारार्थ
इति यावत् सप्तांगवैश्वानरपदपक्षेऽप्यस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मनो रेकत्वप्रदर्शनार्थमन्यथा
ष्टांगः विश्वश्चेति वक्तव्यमग्रे तेजसादीनामुक्तत्वात् न हि द्वितीयतृतीयपादयो हिरण्यगर्भा
व्याकृतयोरनुक्तत्वात् समष्टिव्यष्टिरेकभंगप्रसंग इति चेत् यथा प्रथमपादे वैश्वानरः विश्वे
कप्रदर्शनार्थस्यैवाग्निमपादद्वये तेजसप्राज्ञो हिरण्यगर्भाव्याकृते कप्रदर्शनपरावित्पव
संयं प्रथमपदः एतत्पूर्वकोत्तरपादाधिगमात्प्राथम्याद्वितीयमाह स्वप्नस्थानः स्वप्नस्था राम

२२

नमस्यते तेजस्येति स्वप्नस्थानः अंतःप्रज्ञः जाग्रत्प्रज्ञानेकसाधनावहिर्बिषयेष्ववभा
समानामनसि स्पंदमानासतीतं तथा भूतं संस्कारं मनस्यध्वने तन्मनस्यथा संस्कृतं विवि
त्रपठश्च वा ह्यसाधानापेक्षा विद्याकर्मभ्यां प्रयेमाणां जाग्रद्भवति तथा च बृहदारण्य
के अस्पृशे लोकस्य सर्वावतो मात्रा मुपादायेत्यदि श्रुत्योक्तं मनस्येकी भवतीति प्रकृत्य ए
षा देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यर्थं ब्रह्म इन्द्रियापेक्षया तः सूक्ष्मत्वात् मनसः तद्वास
नानुरूपं तद्बुद्धिप्रज्ञा तः प्रज्ञः सप्तांगे को न विंशतिमुखः इत्थंगमुखयोरुक्तं न्याये
न वासनानुरूपमेवात्र बोद्धव्यं स्वप्ने वासनामययोः प्रतीयमानत्वात् प्रविविक्तभुक्
प्रकर्षेण विविक्तततः केवलं वासनामयानुभोगानुभुनक्तीति प्रविविक्तभुक् तेजसः
जाग्रत्सुषुप्तीस्वतेजसा गच्छतीति तेजसः उकारार्थः द्वितीयपादः त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वा

३. ता. प्रतिबोधलक्षणास्पृष्टापस्पृष्टतुल्यत्वादतः पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यते तृतीयपादकथनार्थं
 २३ यत्र सुषुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तमिति यत्र यस्यामवस्थायां
 सुषुप्तो निद्रितः पुमान् कंचन किमपि कामं विषयं न कामयते आसक्तबुधानामिलषति न कं
 चन स्वप्नं पश्यति किमपि वासनामयभोगं नानुसंधत्ते तत्सुषुप्तं सा सुषुप्तावस्था तृतीय
 पादमाह सुषुप्तस्थान इत्यादिना सुषुप्तस्थानः उक्तं सुषुप्तस्थानं स्याति स तथा असत्का
 र्यवादस्यापुक्तत्वाद्धिद्यमानमथ वसतां गत्व मे को न विंशतिमुखत्वं च सन्मात्रा न्न पृथ
 ग्निभा व्यत इत्याह एकीभूत इति किमात्मको सावेकीभाव इत्याकांक्षायां सन्मात्ररूपः प्रज्ञा
 नात्मक इत्याह प्रज्ञानघन एवेति जाग्रत्स्वप्नज्ञानघनत्वात्त्रिविडत्वात्सर्वरसानामिव सम
 संधवतिवत्प्रेषज्ञानघनः एवकारेण जात्यंतरप्रतिषेधः अत एवेकत्वेन विशेषविज्ञानमा २३

वात आनंदमयः आनंदप्रायः दुःखबीजस्य विद्यमानत्वादनंद एवेति वक्तुं न युक्ते अ
नेन सच्चिदानंदाभासप्रसातमुखसन्मात्ररूपब्रह्मज्ञानात्मकसामान्यशरीरप्रवेशोपायः
प्रदर्शितः विश्वेतेजसंघोरिवास्यापि भोग्यमाह अत्यानंदश्रुतिरिति तथात्र स्वाभाविकपर
मानंदभोग्योपपन्नः अतिशयेनानंदं भुनक्तीति तथा यथाहिलोके निरीहः स्थितः सुखा
नंदं भुगुच्यते तथात्र स्वाभाविकपरमानंदभोग्योपपन्नः केन कारणेनानंदभोग्यत्वमि
त्यत आह चेत्तो मुख इति चेत्तः स्वप्नजाग्रतप्रज्ञाकारणात्वादिप्राह इत्याभासांतरं चेत्तो मुख
इति चेत्तश्चित्प्रतिबिंबसहिता विद्यावृत्तयो मुखं करणं यस्य स चेत्तो मुखः आनंदमयः आ
त्यानंदभुक् चेत्तो मुख इति त्रिभिः पदैर्भोतु भोग्यकरणान्कच्यते स्वप्नादिप्रतिबोधे चेत्तः
प्रतिद्वाराभूतत्वात् तथा बोधलक्षणं वा चेत्तो मुखे द्वारमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेत्तो

नमस्येतेजसस्येतिस्वप्नस्थानः अंतःप्रज्ञः जाग्रत्प्रज्ञानेकसाधनावहिर्विषयेष्ववभा
समानामनसिस्पंदमानासतीतंतथाभूतंसंस्कारमनस्याधेने तन्मनस्यसंस्कृतंविधि
त्रपठइववाह्यसाधानापेक्षाविद्याकर्मभ्यां प्रयेमाणंजाग्रद्वद्वति तथाचवृहद्वाराण
केअस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामुपादायेत्यादिश्रुत्योक्तं मनस्येकीभवतीतिप्रकृत्यए
षोदेवःस्वप्नेमहिमानमनुभवतीत्यर्थंर्वाणो इन्द्रियापेक्षयातःसूक्ष्मत्वान्मनसःतद्वास
नानुरूपंतिष्ठुच्चप्रज्ञोतःप्रज्ञः। सप्तांगेकोनविंशतिमुखःइत्पंगमुखयोरुक्तन्याये
नवासनानुरूपमेवात्रबोद्धव्यं। स्वप्नेवासनामययोःप्रतीयमानत्वात् प्रविविक्तभुक्
प्रकर्षेणविविक्तततःकेवलंवासनामयानुभोगानुभुनक्तीतिप्रविविक्तभुक् तेजसः
जाग्रत्सुषुप्तीस्वतेजसागच्छतीतितेजसः उकारार्थः द्वितीयपादः त्रिष्वपिस्थानेषुतत्वा

३. ता. प्रतिबोधलक्षणास्य स्वापस्य तुल्यत्वादतः पूर्वाभ्यां सुषुप्ते विभज्यते तृतीयपादकथनार्थं
 २३ यत्र सुषुप्ते न केचन कामं कामयते न केचन स्वप्ने पश्यति न तत्सुषुप्ते मिति यत्र यस्यामवस्थायां
 सुषुप्ते निद्रितः पुमान् न केचन किमपि कामं विषयं न कामयते आसक्तबुधानां मिलितन के
 चन स्वप्ने पश्यति किमपि वासनामयभोगं नानुसंधत्ते तत्सुषुप्ते सा सुषुप्तावस्था तृतीय
 पादमाह सुषुप्ते स्थान इत्यादिना सुषुप्ते स्थानः उक्तं सुषुप्ते स्थानं स्पष्टं सतीत्या असत्का
 र्यं वादस्यापुक्तत्वाद्धिद्यमानमथ च सप्तांगत्वमेकोनविंशतिमुखत्वं च सन्मात्राच्चैष्टय
 द्विभाष्यत इत्याह एकीभूत इति किमात्मको सावेकीभाव इत्याकांक्षायां सन्मात्ररूपः प्रज्ञा
 नात्मक इत्याह प्रज्ञानघन एवेति जाग्रत्प्रज्ञान घनत्वात् त्रिविडत्वात् सर्वरसानामिव राम
 संधवरिव ल्पे प्रज्ञानघनः एवकारेण जातं तत्र प्रतिषेधः अत एवैकत्वेन विशेषविज्ञानमा २३

ता.

मुखः अविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचेतनं भोगसाधनमिति वार्तिके भूतमविष्यजानत्वात् सर्ववि
षयज्ञानत्वमस्यैवेत्याह प्राप्तेति स्वप्नो हि भूतपूर्वगत्या प्राप्त उच्यते अथवा प्रज्ञप्तिमत्रम
स्यैवासाधारणरूपमिति प्राप्तः इतरयोर्विशिष्टमेव ज्ञानमस्ति सोऽयं प्राप्तामकारण्यः
सृतीयपादः असावेव सर्वस्य कारणमित्याह एष सर्वेश्वर इत्यादिना एष सर्वेश्वरः
एष प्राप्त आत्मा स्वरूपावस्थः अयमेव हि सर्वस्मेश्वरः यद्यपि प्राज्ञस्यापि सर्वेश्वरत्वा
दिधर्मजातं युज्यते तथापि सापेक्षत्वेन स जीजत्वेन च निरस्यते तृतीयस्य त्वनिरपेक्षत्वा
न्निजीजत्वात् सर्वेश्वरत्वादिधर्मजातं संगच्छत इति भावः सर्वेश्वरत्वे हेतुमाह एष सर्व
ज्ञेति अयमेव हि सर्वावस्थाभेदज्ञाता सर्वेश्वरत्वेऽप्यन्तरेऽप्येश्वरत्वं न स्यादित्यत आ
ह एषां तयोमीति स्वयमन्तरनुप्रवेश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ता बाह्यमन्तरनियन्तत्वे हे

राम
२४

वात आनंदमयः आनंदप्रायः दुःखबीजस्य विद्यमानत्वादनंद एवेति वक्तुं न युक्तं अ
नेन सच्चिदानंदाभासप्रसातमुखसन्मात्ररूपब्रह्मज्ञानात्मकसामान्यशरीरप्रवेशोपायः
प्रदर्शितः विश्वतैजसंयोरिवास्यापि भोग्यमाह अत्पानंदश्रुतिरिति तथात्र स्वाभाविकपर
मानंदभोग्य उपपन्नः अतिशयेनानंदं भुनक्तीति तथा यथा हिलोके निरीहः स्थितः सुखा
नंदं भुगुच्यते तथात्र स्वाभाविकपरमानंदभोग्य उपपन्नः केन कारणेनानंदभोग्यत्वमि
त्यत आह चेतोमुख इति चेतःस्वप्नजाग्रतप्रज्ञाकारणात्वादिप्राह दृष्ट्याभासोतरे चेतोमुख
इति चेत्तच्चित्प्रतिबिंबसहिता विद्यावृत्तयो मुखं करणं यस्य स चेतोमुखः आनंदमयः आ
त्पानंदं भुक् चेतोमुख इति त्रिभिः परैर्भोतु भोग्यकरणान्यच्यंते स्वप्नादिप्रतिबोधे चेतः
प्रतिद्वारीभूतत्वान्नथा बोधलक्षणं वा चेतोमुखे द्वारमस्य स्वप्नाद्यागमने प्रतीति चेतो

तुमाह एषयोनिः सर्वस्येति योयस्यकारणं सतस्य नियंता भवति सर्वस्य योनिर्त्वे हेतु
माह प्रभवाण्योनिभूतानामिति हियस्माद्भूतानामयमेव प्रभवाण्योऽत्यन्ति प्रलयोऽस्त्य
तवान् तस्मात्सर्वयोनिः प्रथमद्वितीयपदे स्थानादि निपंचपंचविशेषाणां निरूपि
तानि तृतीयेष्वष्टचतुर्थे पंचविशेषो गौरीश्वरत्वं प्रदर्शितं तद्गौरीश्वरत्वादिकं मायामात्रं
विहाय शुद्धं स्वरूपं मात्मनः पंचदशविशेषो विंशतिं शिवं चतुर्थं पादमाह नवहिः
प्रज्ञमिति वह्निर्विषयव्यापारोपरमादिश्वसाक्षिणी जागृदवस्था प्रातिषिध्यते तर्हि
मनोव्यापारस्य दुर्वारत्वादेतः प्रज्ञत्वं प्रसक्तं तमाभूदित्याह नांतः प्रज्ञमिति अनेन
तेजससाक्षिणी स्वप्नावस्थानिषिध्यते उभयव्यापारप्रतिषेधेन तदेतदालंब्यापारे
प्राप्ते तन्निषेधति नोभयतः प्रज्ञमिति जाग्रदवस्थां तदालंब्यापारे प्रज्ञार्थं न कुर्यादि

ता. ३
२५

तर्थाः अंतराले प्रतिषेधेनोभयत्रयुगपत्प्रज्ञार्थव्यापारे प्राप्ते तन्निषेधेति न प्रज्ञमि
ति एवं सर्वतो मनो व्यापार प्रतिषेधादथाप्युक्तं मनो विद्यात्मकं समवतिष्ठति। तत्स्थितिं
प्रतिषेधेति नाप्रज्ञमिति तत्र स्थिति प्रतिषेधादज्ञान साक्षिके स्वप्ने प्राप्ते तन्निषेधेति
न प्रज्ञानघनमिति एभिः षड्विधैः प्रतिषेधभूतैः उपास्य प्रतिकूलं प्रतिषिध्यस्मि
अनुपास्य मनो व्यापृतं कार्यं तदुपास्य निर्दिशति न वभिः पदैः अदृष्टमिति दृष्टविषय
त्वादर्शनायोग्यं यस्येन्द्रियस्यो विषयस्यैव स ज्ञाप्यते नान्येनेति नियमात् अतएव
अव्यवहार्यं अतएव अग्राह्यं अतएवालक्षणां लक्षणां लिङ्गं न विद्यते तदलक्षणां
अतएवाविन्त्यं अनुमानेन तर्कणावा अतएवाव्यपदेश्यं नियतो कारोपास्य प्रति
पादकैः शब्दैः अतएव एकात्म्यप्रत्ययसारं एकस्मिन् सर्वेषामात्मना प्रत्ययः एका

राम
२५

तमप्रत्ययः स एव सारं यस्य तन्न शोक्तं यद्वा एक एवात्मा उपास्योपासकयोरित्येव प्रत्ययः
शेषं पूर्ववत् अतएव प्रपंचोपशमं प्रागुक्तन्यायेन मनसो हि वा ह्यदर्शनस्मरणव्यापाराभा
वाद्यादृत्तत्वाच्च स्वापामावाच्च उपास्यव्यतिरेकेण प्रपंचाप्रतीतेः प्रपंचोपशममिति शिवं
शंकरं कथं भूतं अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतमेदरहितं अर्द्धमात्रेण नाशकं च त्वर्थत्वरि
यंपादं पादं मन्यते जाग्रदादिनिरूपणं आचार्योक्तमेवाच्यते जाग्रत्सत्त्वगुणाशोक्ता केवलं
शक्तिरूपिणी मरणं विस्मृतिमूर्च्छातिद्राचतमसादृता सुषुप्तेस्तृकलाशेया सुषुप्तिः शि
वरूपिणी संयोगः सत्त्वतमसोः रजस्तमसिधायते सुषुप्ते जागरो होस्वप्नावस्थारजोमयी
सुषुप्ता हो जागरो ते स्फुरन्नामात्रलक्षणं अवस्था शेषतो प्राप्ता त्वया त्वपरमा कला च
तरं भादिफलवत्पाको ते कैवल्यदायिनी तथा च कार्तिके विराट् हिरण्यगर्भश्चकारणं

३१३

चेत्तुपाधयः दशस्यपत्रिभिर्हीनं त्रयीयंतत्परं विडरिति ४ एतच्चोपास्यरामाख्यवक्तृप्रत्यगा-
त्मतया उपास्यमित्याह स आत्मा विज्ञेय इति स उपास्य आत्मा श्रीरामः प्रत्यगात्मनि एवं वि-
ज्ञेये इष्टव्यः आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुत्यंतरात् कथं भूतो विज्ञेय इत्यत आह संशो ज्वल-
इत्यादि सप्तविशेषणानि सदा उत्पन्नः दृष्ट्यलिप्तः अविद्यातत्कार्यहीनः स्वरूपा स्फूर्तिः
स्वाद्यनुभवरहितः आत्मबंधहरः स्वरूपप्रतिबंधरहितः सर्वसंदेहरहितः दृश्यस्फुरण-
शून्यः आनंदरूपः आनंदगुणवान्न भवति सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः सर्वास्याधिष्ठानं वा
सो सन्मात्रश्च निरस्मा विद्यातमो मोहः मायामायाभासश्चेति मायाविद्येत्युच्यते अवि-
द्यातत्कार्यरहितं प्रथमतः मायामायाकार्यरहितं पञ्चादित्येनैव नरुक्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरो-
त्तरोपपत्तेहेतुहेतुमद्भावः एवं सप्तविशेषणविशिष्ट आत्मा विज्ञेय इत्युक्तं सकथं विज्ञेय इ-

राम
२६

त्यत आह अहमेवेति संभाव्येति उक्तः आत्मात्वहमेवेतिसम्पक्कभावयित्वासम्पक्कपदेनो
क्तो भावनातत्त्वमसीत्वं तदसीति वापरस्परव्युत्पयेन दर्शयति अहमेतत्तद्यत्परंब्रह्मरा
मचंद्रश्चिदात्मकः सोहमेतदामभदः परं ज्योतीरसोहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्र
ह्मणो को कुर्यादिति ओमित्युच्चरन् अहं उक्तस्वरूप आत्मा तत्तव्यापकं सतसन्मा
त्रं पश्यसिद्धं परंब्रह्मवाञ्छनो गोचरं तत्किमित्यपेक्षायामाह रामश्चंद्रिश्चिदात्मक
इति अनेन ब्रह्मणाः परोक्षनिवृत्त्यर्थं महंब्रह्मास्मीत्युक्तं भवति एवं च सति प्राप्तम
शनापि पासादिप्रसक्तिं वारणित्वं पुनः ओमित्युच्चरन् सः अहतकुट्टपरा मृष्टमर्थं प्र
वेक्ति मनुवदति तदामभदः परं ज्योतीरस इति तदादिविशेषणत्रयविशिष्टं रामभदः
परं ज्योतीरसः परमज्योतिः सारः अहं आत्मा अनेन ब्रह्माहमस्मीत्युक्तं भवति एवं च

उ ता

सति अशनापिपासाद्यपरोसनिवृत्तिः स्वतः सिद्धेव ब्रह्मण अशनादिगहितात अश
नापिपासेशोकं मोहं जरा मृत्युमत्येताति श्रुतेः उक्तमर्थं उपसंहरति इत्यात्मानमा
दाय मनस्यावस्थोको कुर्यादिति इत्युक्तप्रकारेणात्मानमादाय आत्मा आत्मत्वेन
ज्ञात्वामनसा साधनेन मनसैवानुदृष्टव्यमिति श्रुतेः ब्रह्मणा श्रीरामचंद्रेण सह एकी
कुर्यात् ऐक्यं कुर्यादित्यर्थः एतदेवासकृदा वर्तनीयमुपासकेनेत्याह सरारामोहमि
त्येतन्न त्वतः प्रवर्तये न ते संसारिणो नूनं राम एव न संशय इति सरा आसात्ताका
रामोहमित्येतत् तत्त्वत इति तस्य भावस्तत्त्वतस्मान्न त्वतः तत्वेन अयमर्थः प्रथमत
स्तु वैखरी मध्यमायां बिलाप्य मध्यमा पश्यंती पश्यती परायामित्येको योगः सा परा
ॐ कारं तं चोकारं विभज्य अकार उकारे उकार मकारे मकार अर्द्धमात्रायामिति द्वितीयः

राम
२७

ततश्चोकारार्थद्वयमधिदेवाध्यात्मरूपप्रथमतः क्रमेण अकारोकारमकाराईमात्रा
खलत्मानाशत्रुघ्नभरतगमाः वैश्वानरहिरापगभां व्याकृतेश्वराः अपरपर्यायाः । ततो वि
श्वं तेजसप्राज्ञतुरीया इति तृतीयो योगः स च ओंकारः सर्वतत्त्वसर्वमात्मन्यारोपितं स च
आत्मा चतुःपात तस्य आत्मनो जाग्रदहोपाद्वयानुसाधने नैकत्वमवधार्य चतुर्थपा
दश्रीरामस्वरूपेणावतिष्ठेति चतुर्थो योगः एव योगचतुष्टयरूपेण तत्त्वं तेन ये तत्त्वतः प्रव
दन्ति श्रवणमनननिदिध्यासनपरः प्रशङ्कार्थः ते संसारे वन्नेमाना अपि प्रसृज्य प्रपुरुषवदेन्येः
संसारिणा इव परिदृश्यमाना अपि नूनं निश्चयेन तेन संसारिणाः श्रीराम एव तेनात्र संशयः
संशयकर्तुर्नरकावाप्तिरेव फलेनान्यात् संशयात्मा विनश्यतीति स्मृतेः ननु यदि ते श्रीरा
मः तर्हि श्रीरामवत्सेतुबंधनाद्यद्भुतदेवदुष्करकर्मसामर्थ्यकिमितितेषु न परिदृश्यते अतः

उत्ता संसारिण एवेत्युच्यते श्रीगोमेभवेति मायायोगवैभवबलासाधारणसार्थस्वाभावि
कं मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः अविद्यावरणाविशिष्टजीवेत्यसामर्थ्यस्वकीयमाया
शावल्पपरित्यज्य जीवस्य चाविद्याशावल्पपरित्यज्य भक्ता नु कंपया भगवता शुद्धोऽं
ब्रह्मात्मैकत्वं समर्पितमतो मायाकार्याविद्याविद्याकार्यरहिताः शुद्धश्रीरामब्रह्मणि
एव जीवन्मुक्ताः संसारिभिरनिर्द्धारितशीला विचरन्तीति नैष शेषः तथा श्रीमद्भागवते
न कुर्यान्न वदेत् किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधुवा आत्मारामो न यादृत्पा विचरेन्न उवन्मुनिरिति
ननु जीवन्मुक्तिर्नाम देहाभावो वा स देहस्य भोगाभावो वा नाद्यः विरोधात् न हि देहवतो
देहाभावसंभवः न द्वितीयः भोगपरिहार्यत्वात् न हि भोगकारणो विद्यमाने भोगविरुद्धः राम
संभवति ननु भोगस्य तात्त्विको तात्त्विको वा नाद्यः अनिमोक्षप्रसंगात् न हि तात्त्विकं श्रुत्या २८

दिप्रमाणज्ञाननिरस्यद्वितीयमंगीकुर्महे भोगस्यात्माज्ञानपरिकल्पितस्यात्मज्ञानेन विच्छे
दसंभवात् तद्विदेन समं जसे रिद्धो हार्देर्वाधितस्याप्यनुवृत्तिदर्शनात् नहिकाचकामलादि
कारिणे विद्यमाने पीतं शखाद्यदर्शनमन्यथा देहवर्तनं न स्यात् अतो विडुषां जनकादीनां राज्ञां
श्रूयते न ह वै स शरीरस्य सतः प्रिया प्रिययोरपहतिरसीति श्रुत्यापि देहवतो भोगा संभवा संभ
वो निरस्यते अतो युक्ता जीवन्मुक्तिरिति अत्रोच्यते तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्जीवतो मृतस्य वा नात्यः
शमदमादिपूर्वकश्च वणादिकारणानामसंभवात् अत आद्यो मंगीकार्यः विडुषो याज्ञवल्क्य
स्य जीवत एव स न्यासः श्रूयते च मृतस्य जीवतस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ कोलाभ इति चेत् ज्ञानो देव
त्वे केवल्यमिति ब्रूमः संयो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति ब्रह्म विदो नोति परमित्यादि श्रुति
भ्यः तर्हि भोगसंततिडुनिर्वारेति चेत् न भोगस्यात्माज्ञानपरिकल्पितत्वात् कारणानाविद्या

उ.ता मानवेदिङ्मोहादिवदुष्टनिर्देशितेचेत दृश्यतां नाम न तथापि सुप्रोक्षितस्य स्वप्राच्या
मोहवत्प्रमाणजनितज्ञानेन बाधितानुवृत्तिः कार्यसमत्वं लभते विदुषां जनकादीनां राज्यश्च
वशात्तलोकसंग्रहार्थं ननु यदिते विद्वोऽसमर्हि फलबाधनात्स कलकर्मसंन्यासेनैवानुवृ
ह्यतां न त्वग्निहोत्रादिनेति चेत् न अयमाक्षेपसिद्धिर्वाच्यमनुसरति यस्यादृक्प्राख्य
कर्मसंस्कारस्य स्पृतादृगेव वर्तने उत्पन्ने पिज्ञानेतेषामनेयेव नात्यालोकसंग्रहे क्रियमाणे
नेष दोषः न ह वै सशरीरस्येति श्रुतेः का गतिरिति चेत् तस्याः सामान्यविषयत्वेन विदुषप
दविशेषाश्रयणेन चासवलितगतिरेव अतो जीवनेव मुक्तस्यैवाधितानुवृत्तिर्भवतीति युक्ता
जीवन्मुक्तिः ननु नेति नेति न ह्येतस्मादिति न ह्यन्यत्परमसिनेहनानासि किंचनेत्यादिवाक्य
सहिततत्त्वमसि महावाक्योत्पन्नज्ञानेन प्रपञ्चविलयद्वाराज्ञानेत्पन्नो प्रपञ्चप्रत्ययेन बाध्यतायां

राम
२८

देहस्यापि प्रपंचांतः पातित्वात् ज्ञानोदयसमनंतरमेव शरीरविलयः प्राप्त इत्यसिद्धा जीवन्मु-
 क्तिरिति चेत् न प्रारब्धकर्मवशादनुवृत्तेः ज्ञानोदयेन सकलकर्मक्षयेऽपि प्रारब्धकर्मसंस्कार-
 वशात्कुलालचक्रभ्रमणावच्छरीरभ्रमणमिति जीवन्मुक्तिः सिद्धेव अतो जीवन्मुक्ताः से-
 विचरंति तथा च जावालोपनिषद्भुतिः तत्र परमहंसो नाम संवर्तकारुणिः श्वेतकेतुर्दुर्वास-
 क्रभुनिराद्यज्जडभरतदत्तात्रेयैरेव तत्कप्रभृतयो व्यक्तलिङ्गाव्यक्ताचारा अनुमन्ता उन्मन्त्र-
 वदाचरंतस्त्रिदंडकमंडलुं शिखं पात्रं जलपवित्रं शिखं यज्ञोपवितं चेत्येतत्सर्वभूः स्वाहेत्यस्य
 परित्यज्यात्मानं विच्छेद्य या जातरूपधरो निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्म मार्गं सम्पूज्य संपन्नः
 शुद्धमानसः प्राणासंधाणार्थं यथोक्ता काले विमुक्तो भवेत्तस्माच्चरच्चरपात्रेण भालाभौ संभोभू-
 त्वा शून्यागारं देवगृहे तृणाकुटवल्मीकवृक्षमूलकुलात्तशालाभिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुह-

तसु रकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवासाप्रयत्नो निर्ममः श्रुतध्यानपरायणो ध्यात्म
निष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः स न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहं सो नामेति यद्बालस्त
णालक्षिताः आरब्धकर्मसंस्कारसदृशाः स्वच्छं वाचिचरंति तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्वि
द्यवात्येन तिष्ठामेद्वात्यं च पांडित्यं च निर्विद्याय मुनिरमो न व निर्विद्याय ब्राह्मणः स ब्राह्म
णः केन स्याद्येन स्यात्तेन सदृश एवातो न्यदात्तमिति श्रुत्वा वाचिचरंति उपसहरति इ
त्युपनिषद् एवं वेद स मुख्यो भवतीति याज्ञवल्क्य इति एवं विद्यां उपनिषत् ब्रह्म विद्या
यः श्रीरामोपासकः एवमुक्तप्रकारेण वेदजानाति स मुख्यो भवति त्रैलोक्यपूज्यो भव
ति समुक्तो भवतीति वा पाठः इति याज्ञवल्क्यः एवं भरद्वाजमुपदेशितवान्याज्ञवल्क्य इति राम
३ पथमकंडिकायां बृहस्पतिप्रश्नोत्तरे यत्तारकं ब्रह्म निर्दिष्टं द्वितीयायां भरद्वाजप्रश्नो

तरेतारतारकेकेवेनतत्स्वरूपं दर्शितं तृतीयायां तस्यार्थमुक्तातेन वाच्येन वाच्ये कैक्यं निरू-
 पितं तस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य श्रीरामचंद्रतत्त्वस्य प्राप्तिः कथं भवतीति तं बुक्ते चैव्यारभ्यते तत्र
 भरद्वाजाद्यब्रह्मविद्यायां सर्वशास्त्रार्थभूतायां समापितायामत्योत्सुकेनात्रिः पृच्छति अ-
 र्यहेनमत्रिः प्रयच्छयात्तवल्क्य एषो नंतो व्यक्त आत्मानं कथमहे विजानीयामिति प्रश्नार्थः
 यस्त्वया समनेतरकेडिकायां वत्तव्याहात्मोक्तः तमात्मानमनेतत्त्वादेव तत्त्वात्कथमहे वि-
 जानीयामिति प्रश्नार्थं उन्नरमाह सहो वाचयात्तवल्क्यः सो विमुक्त उपास्य इति आत्मनानु-
 विमुक्तमविमुक्ते संधिं त्वरीयमितियावत् तस्मिन्नुपास्यः प्रत्यगात्मनया उपासनीयः सर्व-
 त्वावस्थितत्वादेविमुक्त एवोपास्य इति कोयं नियम इत्यत आह य एषो नंतो व्यक्त आत्मा सो
 विमुक्ते प्रतिष्ठित इति य इत्याद्यनूद्य सो विमुक्ते प्रतिष्ठित इत्यनेन तस्य व्यापकस्यापि तेजसोर्क-

उत्ता.
३१

मंडलवदविमुक्तसंधोप्रतिष्ठावस्थानं युक्तमिति भावः अनेनोपासनासौलभ्यं दर्शितं सो
विमुक्तशब्दवाच्यः संधिरेव कथं ज्ञातमिति पृच्छति सो विमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितो भवतीति
स्पष्टं उत्तरमाह वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति स्पष्टं पुनः पृच्छति का वै व
रणाकाचनाशीतीति स्पष्टं उत्तरमाह सर्वानिंद्रियकृतान् रूपाचारयतीति तेन वरणा
भवतीति सर्वानिंद्रियकृतान् पात्राशयतीति तेन नासी भवतीति सम्पृक्षीयते निधीयते
सृष्टिप्रलयादि सर्वमस्मिन्निति संधिः उभयराहित्यविषयविपर्ययश्चरसः स्पष्टं पुनः
पृच्छति कतमं चास्यास्थानं भवतीति अस्याविमुक्तस्य संधेरित्यर्थः उत्तरमाह क्रवोर्ध्वाणा
स्य चयः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य चयः संधिर्भवतीति क्रवोर्ध्वाणास्य चयः संधिः व्यष्टौ स
देहद्वौर्लोकस्य परस्य चयः संधिः समष्टौ काश्यपिधे अविमुक्ते स एष च यः पृष्टः संधिर्भवतीति

राम
३१

नवयः एतदेवोपासनास्थानमिति सराचोरेण इठयति एते द्वे संधिं संध्यां ब्रह्मविदोऽप्या
समृत्तीति एनं प्रसिद्धं संधिं न पुंसकत्वमाधं संध्यासंध्योपासि न ब्रह्मविदः पूर्वोक्ताः
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञाः उपासते उपासनां कुर्वन्ति निरुदेकाध्यानसंध्यावाक्यायक्तेशव
र्जिताः संधिनी सर्वभूतानां सांभ्याद्येकं उडिनामिति स्मृतेः उपसंहरति सोऽविमुक्त
उपास्य इतीति यस्म्यप्यष्टष्टात्मा ब्रह्मात्मैकं कथमहं विजानीयामिति स आत्मा अ
विमुक्तैश्च बोधोपास्यः सर्वोपासनीयः राताधूमध्यगोचरः भूमध्ये सं
स्थितं देवमित्यादि स्मृतिभ्यः तथा च वशिष्ठः निद्रादौ जागरण्यो भाव उपपद्यते
तं भावं भावयन्नाम जीवमुक्तः सराभव यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्रम्यति पृथु
नेव सुखी शांतो जीवन्मुक्तो भविष्यतीति गोविंद भगवत्पदादाचार्यैरपि गोविंदम

३-ता
३२

गवद्दंथेतिरुपितं भ्रूयुगमध्यगतं यत्तिषिविद्यत्सूर्यवज्जगद्भासि केषांचित्पु
ण्यवशादुन्मीलयतिचिन्मयं ज्योतिः १ परमानंदैकारसंज्ञोतिः परमस्वभावमविकृ
ल्पविगलितसर्वक्लेशं ज्ञेयं शांतं स्वसंवेद्यं २ तस्मिन्नाधाय मनस्फुरदखिलं चिन्मयं
जगत्पश्यन् उत्सन्नकर्मबंधो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ३ असंहियांति विषयाः प्राणा
स्त्वन्तः प्रशाम्यंति न स्फुरन्ति दुःखसुखे चिद्धोधविध्वंसमोहानां ४ रागद्वेषविमुक्ताः
सन्त्याज्याहंतयारहिताः सर्वत्र निर्विशंका भवंति चिद्ब्रह्म संस्पर्शात् ५ तिष्ठंत्यणि
मारियुक्ता देहे स्मीन्लब्धसच्चिदानंदाः ब्रह्मस्वभावममृतं संप्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ६
आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणां श्रेयः परं हि किमन्यद्दरीरजरा मरं विहा
येकमिति सरे श्वरवार्तिके च तथा अयतनं विद्यमानं पार्श्वे ते वाच्यविरुधफलदो भव राम
३२

प्रत्यग्दृशो विमोक्षापसंसारोपपराद्दृशामि एतदेवा विमुक्तेश्च सिद्धे योजनीयं यज्जहा
 नारिभिर्वहुजन्मसु संपारितसुकृतं संस्काररचितश्चरमशरीरस्य शमदमादि साधन
 चतुष्टयसंपन्नस्य पूर्वतां पनीयोक्तसगुणोपासनप्रसादलब्धचित्तस्थिर्यस्य श्रवणम
 मननिदिध्यासनजनितसाक्षात्कारानुभवैवेभवविलासं निरावरणं केवल्यवाप्तिव
 द्वाकांक्षमाणास्य सकलकर्मसंन्यासपूर्वकदेहाभिमानगलितस्य यत्र कुत्रचिद्वर्तमा
 नस्य श्रवणोद्घोषास्य संधावतिमुक्तोपासनं निर्गुणश्रीरामोपासनाभिधेयमेव मुचि
 तं नान्यरिति सर्वशास्त्रार्थपरिसमाप्तावेवंभूतः श्रीरामोपासक एव त्रैलोक्यगुरुर्भव
 तीति उपासनाफलमाह सो विमुक्तस्तानमाचष्टे यो वेतदेवं वेदेति उपासकः वै निश्च
 ये एतत्तत्तुपासनं एव मुक्तप्रकारेण वेदजानाति सो विमुक्तो त्वरीयाख्यं संधितानं अथ

उ.ता
३३

ष्टकययति तदुक्तं गीतासु उपदेक्ष्यति ते ज्ञाने ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनश्चि शिष्यार्हस्य शि
ष्यस्यातिरहस्यत्वात्तद्व्याप्यमेव संक्रमणेन बोधमुत्पादयतीत्यर्थः सर्वत्रेति शब्दाः प्रश्न
समाप्नोतन्नरसमाप्नोचत्तातव्याः शिष्यस्य ~~तिरहस्यत्वात्तद्व्याप्यमेव संक्रमणेन बोधमुत्पादयतीत्यर्थः~~
संमुखीकरणायाख्यापिकामाह अथ तत्र प्रत्यक्षावेति तुरीयसंक्षेपश्रुतायामपि
द्वाविन्नरहितस्यैव धिरार्पितगुह्यमिदं भवति अथ तदनंतरं तं अत्रिं प्रति उवाच स्वयं
मेव याज्ञवल्क्य किमुवाच तदाह श्रीरामचंद्रस्य मनुं काशं जगत्पृथग्भञ्जः मन्वं
तरसहस्रे स्तुतपहो मार्चनावरिभिः ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शंकरं वृणी
ष्वयं भीष्टं तदास्यामि परमेश्वरेति सहोवाच मणिः कर्णोत्तरे गंगायां वातरेषु नष्टं श्री राम
येतदेहितं ज्ञातो मुक्तिं नातो वरांतरमिति अथ सहोवाच श्रीरामः सेवेन तव देवेश यत्र ३३

ब्रह्मादिः

कुत्रापि वा मृताः किमिकीरादयोऽप्याशु पुक्ता संतु न चान्यथा अविमुक्ते तव ते त्रे सर्वेषां
पुक्ति सिद्धये अहं संनिहित सत्र पाषाण प्रतिमादिषु क्षेत्रे स्मि चोर्चयेत् भक्त्या मंत्रेणा मे
नमो शिव ब्रह्म हस्तादि पापेभ्यो मे ह पिष्यामि माशुचः त्वन्नो वा ब्रह्मणो वा पिये लभंते
षडक्षरं जीवन्तो मे त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति मूर्ध्नि र्देहिणो कर्णो यस्य कस्यापि वा
स्वपं उपदेह्यसि मन्त्रं स मुक्तो भवति शिवेतीति त्वन्नो वा ब्रह्मणो वा पीत्यनेन शिव
दिसं प्रराय दर्शितं अन्यतस्य षष्ठं ज्ञानं सो लभ्यारवि मुक्तो भवति कस्य परं वातर फलं तदाह
श्रीराम चंदेणोक्ते यो विमुक्तं पश्यति स जन्मान्तरितान् द्रोषा न्नाशयतीति जन्मान्तरितप्र
सन्न कर्मव्यतिरेकेणो ह जन्म कृत कर्मोपलक्षणार्थं शेषं षष्ठं अविमुक्तो पास न याना
यासतः श्रीराम साक्षात्कारो यस्य तस्मात् विमुक्त्या गे पुरुष परमार्थहानिः स्यादित्यर्थः त

ता. ३
३४

वा. ५

याचव्रह्मांते मोक्षसुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारे वातिभीषणं अविमुक्ते समासाद्य ते वै निध
नं व्रजेत इति अधिभूतसाधिदेवमध्यात्ममविमुक्त आत्मा काशीश्रुत्वोर्मधो सोलभं
तत्तरोत्तरं समष्टिव्यष्टिगं पूर्वसमष्टावेव चोत्तरं व्याष्टावेव तृतीयस्या त्रिषु चैकं न सत्त
गदिति संग्रहः ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शंकरमिति पूर्वोक्तं श्रुत्वा केन प्रकारेण
भगवन् प्रसीदतीति तं प्रष्टुं पंचमं कंडिकारं भट्ट श्रीराम प्रसन्नकरणोपाये पृच्छति ईश्वरानु
गृहीतस्य जयविद्या संभवात् तदुक्तं ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामेदं तवा सनामहाभयपरित्रा
णामुपजायत इति अथ हे नमो भद्राज्ञे प्राज्ञवल्क्यमुवाचाथ केमं वैः कृतः श्रीरामः प्रातो
भवति स्वात्मानं दर्शयति तं नो ब्रूहि भगवानिति स होवाच याज्ञवल्क्यः श्रीरामेणैवं शि
क्षितो ब्राह्मा पुनरेतया गाथया नमस्करोति विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयं राम
३४

पूर्णानंदैकविग्रहंपरंज्योतिःस्वरूपिणं मनसा संस्मरन् ब्रह्मा त्रिष्टावपरमेश्वरं ॐ यो
 वेशीरामचंद्रः स भगवानेदं तत्परमानंदं हात्मायः परब्रह्मभूः भुवः स्व सस्मै वै नमो नमः
 १ यथा प्रथमं मंत्रोक्ता वाद्यंतो तथो सर्ववेदे हात्माभूः ५ ये सर्ववेदाः सांगा ससाखाः स
 पुराणाभूः ६ यो जीवात्मा ७ यः सर्वभूतान्तरात्माभूः ८ यो देवास्त्रिमनुष्यादिभावात्मा
 ९ ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः १० यश्च प्राणाभूः ११ यो तः करणचतुष्टयात्माभूः १२ यश्च
 यमोभूः १३ यश्चांतकभूः १४ यश्च मृत्फ १५ यश्चाष्टतभूः १६ यानि पंच महाभूतानिभूः
 १७ यत्स्थायं वरजं गमात्माकंभूः १८ ये पंचाग्नयःभूः १९ याः सप्त व्याहृतयः २० या विद्या
 २१ या सरस्वती २२ या लक्ष्मीः २३ या गोरी २४ या जानकी २५ यच्च त्रैलोक्यं २६ यश्च सूर्यः
 सर्वमंत्रेषु ज्ञातव्यो यश्चाखंडेकरसात्माभूः २ यश्च ब्रह्मानंदाष्टतभूः ३ यस्माकं ब्रह्मभूः ४ यो ब्रह्मा विष्णु

ता ३ २७ यश्च सोमो २८ यानिनस्तत्राणि २९ येवनवग्रहाः ३० प्रेचाष्टोलोकपालाः ३१ प्रेचा
 ३५ श्वेवसवो ३२ एचैकादशरुद्राः ३३ एचद्वादशारित्याः ३४ यश्चभूतंभयंभविष्यं ३५ यो
 वस्तोउत्पातवर्हिः व्याप्नोति यो विगर्ह ३६ यो हिरण्यगर्भः ३७ या प्रकृतिः ३८ यश्चोकारः
 ३९ याश्चतस्रोद्धमात्राः ४० यः परमपुरुषः ४१ यश्चमहेश्वरः ४२ यश्चमहादेवः ४३
 यल्लंनमोभगवते वासुदेवाय यो महाविष्णुः ४४ यः परमात्मा ४५ यो विज्ञानात्मा ४६
 लं यो वै श्रीरामचंद्रः स भगवान् नृपः स चिदानंदो दैतेकरसात्मभूर्भुवः स्वः सैवैनमो नमः त ४
 ४७ इत्येते ब्रह्मासप्तचत्वारिंशन्मंत्रे नित्यं देवं स्मृतिं तस्य महादेवः प्रीतो भवति स्वात्मानं
 दर्शयति तस्माद्य एते मंत्रे नित्यं देवं स्मृतिं स देवं पश्यति सोमृतत्वं वगच्छतीति एते मंत्राः
 श्रीनृसींह पूर्वतापनीये द्वाविंशद्युहेतथावेण शिरसि रुद्रोपनिषदि अत्रापि च नाना राम
 ३५

पावक मादृष्टा; श्रीरामचंदानुग्रहवद्विवद्वधापरिशोधिताः पाठक्रमभंगभयास्त्रि
ताविज्ञेयाः एभिस्तु सर्वात्मकत्वं श्रीरामचंद्रस्योच्यते तस्येति तस्य ब्रह्मणाः सरेवंपश्य
तीति देवं श्रीरामसोसारात्मनिरूपया बहिरपि च पश्यतिः अमृतत्वमिति मोक्षं गच्छति
प्राप्नोति येन समाप्तिं दर्शयति इत्यथर्वणारहस्ये श्रीरामो ज्ञाता प्रणीयोपनिषत्समाप्ते
ति संमं आमलतारकरेण मनुना हि स्वेधदृष्ट्या ह्यतः हृदयेन्द्रमहेंद्रचंद्रमरतैर्गोप्य विरिं
चारिभिः १ व्यक्तानंदवनोद्धताश्च परमानंदेन या संभृतातामानंदनिधिं निधाय तद्वश्ये
नंदं त्वरामप्रियाः यस्याभक्तिः विभक्तिर्विविधशमदमप्राप्तिरप्राप्तिरसुदुःखस्येतानि रत्ना
न्यखिलसकृत्तिनां यांति लाभाय भूमौ विद्यां भोधिप्रवृद्धप्रवरतरमहावैधचंद्रोदया
मनराद्यानिधिं तानि रक्षत तद्दयेत द्विः सर्वकालं विश्वेशपादपद्मो यमकरं दौघविंदुभिः

ना ३
३४

रंजितायां सहाकाशपांटीकानंदवनैः कृता यस्मिन्पदेशरीधत्पातारकं ब्रह्मकाशते का
शपांटीकाशनिवासाय नमः सस्मै पिनाकिने ४ इति श्रीरामचंद्रचरणानुगृहीतपरमहं
सपरिव्राजकाचार्या नंदवनविरचिता श्रीरामोत्तरतापिनीयोपनिषदानंदनिधिटीका
समाप्ता ॥ ॥ जंतसद्रामार्पणमस्तु रामश्रीरामजीवहो विष्णुश्चाविद्धिभागश्चतपो
र्हयोः अविद्यातच्चित्तोयोगः षडस्माकमनारय १ संवत् १७१८

१७७७

१३

॥ ८५

१३/११ (८)

३४